

**АЛИШЕР НАВОИЙ НОМИДАГИ ТОШКЕНТ ДАВЛАТ
ЎЗБЕК ТИЛИ ВА АДАБИЁТИ УНИВЕРСИТЕТИ ХУЗУРИДАГИ
ИЛМий ДАРАЖАЛАР БЕРУВЧИ DSc.03/30.12.2019.Fil.19.01
РАҚАМЛИ ИЛМий КЕНГАШ**

ҚЎҚОН ДАВЛАТ ПЕДАГОГИКА ИНСТИТУТИ

ЙИГИТАЛИЕВ УМИДЖОН САМИНОВИЧ

**ЎЗБЕК ТИЛИДА «ОДАМ» ВА «ЖИНС» КОНЦЕПТЛАРИ БИЛАН
БОҒЛИҚ АССОЦИАТИВ-ВЕРБАЛ БИРЛИКЛАР**

10.00.01 – Ўзбек тили

**ФИЛОЛОГИЯ ФАНЛАРИ БЎЙИЧА ФАЛСАФА ДОКТОРИ (PhD)
ДИССЕРТАЦИЯСИ АВТОРЕФЕРАТИ**

Тошкент – 2020

**Филология фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) диссертацияси
автореферати мундарижаси**

**Contents of dissertation abstract of the Doctor of Philosophy (PhD) on
Philological sciences**

**Оглавление автореферата диссертации доктора философии (PhD) по
филологическим наукам**

Йигиталиев Умиджон Саминович

Ўзбек тилида «одам» ва «жинс» концептлари билан боғлиқ
ассоциатив-вербал бирликлар.....3

Yigitaliyev Umidjon Saminovich

The concepts of «human» and «gender» in uzbek related to
associate-verbal unions.....25

Йигиталиев Умиджон Саминович

Ассоциативно-вербальные единицы узбекского языка,
связанные с концептами «человек» и «пол».....45

Эълон қилинган ишлар рўйхати

List of published works
Список опубликованных работ.....49

**АЛИШЕР НАВОИЙ НОМИДАГИ ТОШКЕНТ ДАВЛАТ
ЎЗБЕК ТИЛИ ВА АДАБИЁТИ УНИВЕРСИТЕТИ ХУЗУРИДАГИ
ИЛМий ДАРАЖАЛАР БЕРУВЧИ DSc.03/30.12.2019.Fil.19.01
РАҚАМЛИ ИЛМий КЕНГАШ**

ҚЎҚОН ДАВЛАТ ПЕДАГОГИКА ИНСТИТУТИ

ЙИГИТАЛИЕВ УМИДЖОН САМИНОВИЧ

**ЎЗБЕК ТИЛИДА «ОДАМ» ВА «ЖИНС» КОНЦЕПТЛАРИ БИЛАН
БОҒЛИҚ АССОЦИАТИВ-ВЕРБАЛ БИРЛИКЛАР**

10.00.01 – Ўзбек тили

**ФИЛОЛОГИЯ ФАНЛАРИ БЎЙИЧА ФАЛСАФА ДОКТОРИ (PhD)
ДИССЕРТАЦИЯСИ АВТОРЕФЕРАТИ**

Тошкент – 2020

Филология фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) диссертацияси мавзуси Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги Олий аттестация комиссиясида В2019.3.PhD/Fil485 рақам билан рўйхатга олинган.

Диссертация Қўқон давлат педагогика институти ўзбек тили кафедрасида бажарилган.

Диссертация автореферати уч тилда (ўзбек, инглиз, рус (резюме)) Илмий кенгаш веб-саҳифаси www.navoiy-uni.uz ҳамда «Ziynet» ахборот-таълим портали www.ziynet.uz манзилига жойлаштирилган.

Илмий раҳбар:

Набиева Дилора Абдулҳамидовна
филология фанлари доктори, профессор

Расмий оппонентлар:

Лутфуллаева Дурдона Эсоновна
филология фанлари доктори, профессор

Искандарова Шарифа Мадалиевна
филология фанлари доктори, профессор

Етакчи ташкилот:

Бухоро давлат университети

Диссертация ҳимояси Алишер Навоий номидаги Тошкент давлат ўзбек тили ва адабиёти университети ҳузуридаги илмий даражалар берувчи DSc.03/30.12.2019.Fil.19.01 рақамли Илмий кенгашнинг «__» _____ 2020 йил соат ____ даги мажлисида бўлиб ўтади (Манзил: 100100, Тошкент шаҳри, Юсуф Хос Ҳожиб кўчаси, 103. Тел.: (99871) 281-10-22; e-mail: monitoring@navoiy-uni.uz).

Диссертация билан Алишер Навоий номидаги Тошкент давлат ўзбек тили ва адабиёти университети Ахборот-ресурс марказида танишиш мумкин (__ рақами билан рўйхатга олинган). Манзил: Тошкент шаҳри, Юсуф Хос Ҳожиб кўчаси, 103. Тел.: (99871) 281-10-22.

Диссертация автореферати 2020 йил «__» _____ куни тарқатилди.
(2020 йил «__» _____ даги ____ рақамли реестр баённомаси).

Ш.С.Сирожиiddинов

Илмий даражалар берувчи
Илмий кенгаш раиси, филол.ф.д., профессор

Қ.У.Пардаев

Илмий даражалар берувчи
Илмий кенгаш котиби, филол.ф.д., доцент

Н.М.Маҳмудов

Илмий даражалар берувчи
Илмий кенгаш қошидаги илмий семинар
раиси, филол.ф.д., профессор

КИРИШ (фалсафа доктори (PhD)диссертацияси аннотацияси)

Диссертация мавзусининг долзарблиги ва зарурати. Жаҳон тилшунослигининг бугунги ривожланиш босқичида тил тизимини антропоцентрик тадқиқ тамойиллари асосида ўрганиш устуворлик қилмоқда. Асримиз бошларида антропоцентрик тилшуносликнинг алоҳида йўналиши сифатида майдонга келган ассоциатив тилшуносликда тил бирликларининг ўзаро ассоциатив алоқаси, тил эгалари хотирасида ассоциатив қаторларга бирлашуви масаласини ўрганишга жиддий эътибор қаратилмоқда.

Дунё тилшунослигида муайян концептлар билан ассоциатив боғланган тил бирликларини аниқлаш, уларнинг концепт билан ассоциатив алоқа кучини ҳамда ассоциатив майдонни ҳосил қилиши масаласини тадқиқ этиш муҳим вазифалардан бири ҳисобланади. Маълумки, тил эгалари онгида концептуал билимлар асосида ҳосил бўладиган концептлар тилда вербаллашар экан, бу жараёнда мазкур концептни ассоциатив тарзда ёдга солувчи лингвистик ва экстралингвистик бирликлар ҳам намоён бўлади. Ушбу когнитив жараёнда тил эгалари хотирасида тикланган концепт билан алоқадор ассоциатив бирликларни алоҳида олинган концептлар мисолида тадқиқ этиш нафақат когнитив тилшунослик, балки ассоциатив тилшунослик учун ҳам қимматли назарий билимлар бера олади.

Ўзбек тилшунослигида ҳам бугунги кунда тил тизимини замонавий тадқиқ усуллари, хусусан, антропоцентрик аспектда тадқиқ этишга жиддий эътибор қаратилмоқда. Ўзбекистон Республикасини ривожлантиришнинг бешта устувор йўналиши бўйича 2017-2021 йилларга мўлжалланган Ҳаракатлар стратегиясида таъкидланганидек: «...таълим тизимини такомиллаштириш, сифатли таълим хизматлари имкониятларини оширишимиз керак»¹ Албатта, тилшунослигимизда бу йўналишдаги тадқиқотларни янада кенгайтириш, тилда инсон омили муаммосини турли аспектлар ҳамкорлигида ўрганишни ривожлантириш лозим. Бу борада ўзбек тилида «одам» ва «жинс» концептининг воқеланиши, мазкур концептлар билан ассоциатив боғланган бирликларни когнитив ва ассоциатив таҳлил тамойиллари асосида тадқиқ этиш муҳим аҳамиятга эга. Мазкур ҳолат тадқиқот мавзусининг нафақат долзарблиги, балки тадқиқ этиш заруратини ҳам асослайди.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2016 йил 13 майдаги ПФ–4797-сонли «Алишер Навоий номидаги Тошкент давлат ўзбек тили ва адабиёти университетини ташкил этиш тўғрисида»ги Фармони, 2017 йил 7 февралдаги «Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида»ги Фармони, 2017 йил 17 февралдаги ПҚ-2789-сонли «Фанлар академияси фаолияти, илмий тадқиқот ишларини ташкил этиш, бошқариш ва молиялаштиришни янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги Қарори, 2019 йил 21 октябрдаги «Ўзбек

¹ Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 7 февралдаги ПФ-4947-сонли «Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида»ги Фармони.

тилининг давлат тили сифатидаги нуфузи ва мавқеини тубдан ошириш чоратадбирлари тўғрисидаги» ПФ-5850-сонли Фармони ва мазкур фаолиятга тегишли бошқа меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатларда белгиланган вазифаларни амалга оширишда ушбу диссертация тадқиқоти муайян даражада хизмат қилади.

Тадқиқотнинг республика фан ва технологиялари ривожланиши устувор йўналишларига боғлиқлиги. Диссертация республика фан ва технологиялари ривожланишининг I. «Ахборотлашган жамият ва демократик давлатни ижтимоий, ҳуқуқий, иқтисодий, маданий, маънавий-маърифий ривожлантириш, инновацион иқтисодиётни ривожлантириш» устувор йўналиши доирасида амалга оширилган.

Муаммонинг ўрганилганлик даражаси. Ҳозирги кунгача илғор лингвистика саналган структур тилшунослик тилни трансцендент ҳодисалардан ҳоли равишда имманент ўрганишга асосий эътиборни қаратганлиги туфайли лисоний фаолиятнинг субъектлари бўлган сўзловчи ва тингловчи шахс тадқиқотчилар эътиборидан четда қолди. Ваҳоланки, ҳеч бир тилни тил эгасидан ажратган ҳолда тўғри ва тўлиқ ўрганиб бўлмайди². Чунки ҳар бир нутқий актда сўзловчи шахсининг изи сезилиб туради. Структур тилшуносликнинг ана шу чекланган томонини бартараф қилиш учун ҳозирги кунда антропоцентрик аспектдаги тадқиқотлар амалга оширилмоқда. Бошқача айтганда, тилшуносликдаги антропоцентрик парадигма мазкур камчилиқни, эҳтиёжни тўлдиришга қаратилган ҳаракатлар натижасида юзага келди.

Замонавий тилшуносликнинг тилда инсон омилини ўрганишга қаратилган тадқиқ усуллари когнитив тилшунослик, лингвомаданиятшунослик, лингвопрагматика, психолингвистика, ассоциатив тилшунослик доирасидаги тадқиқотларда намоён бўлмоқда. Хориж тилшунослигида бу йўналишларда изланишлар олиб борган И.Гальперин, Н.Караулов, Н.Жинкин, Н.Хомский, Ю.Степанов, А.Леонтьев, Ж.Лакофф, А.Вежбицкая, Е.Кубрякова, В.Демьянков, В.Маслова, В.Белянинларнинг тадқиқотлари диққатга сазовор³.

Ўзбек тилшунослигида А.Нурмонов, Н.Маҳмудов, Ш.Сафаров, Э.Бегматов, А.Маматов, М.Ҳақимов, С.Мўминов, Д.Худойберганова, Д.Лутфуллаева, Ш.Усмонова, С.Боймирзаева, А.Раҳимов, И.Азимова, Н.Ҳошимова ва бошқаларнинг тадқиқотларида тил тизими антропоцентрик парадигма тамойиллари асосида тадқиқ этилган⁴.

² Нурмонов А. Танланган асарлар. 3-ж. –Тошкент: Академнашр, 2012. – Б.33; Худайберганова Д. Ўзбек тилидаги бадий матнларнинг антропоцентрик талқини: Филол.фан. д-ри. ...дисс. автореф. –Тошкент: ЎзРФА ТАИ, 2015. – Б.6.

³ Худайберганова Д.С. Кўрсатилган тадқиқот. – Б.6-7.

⁴ Мўминов С. Ўзбек мулоқот ҳулқининг ижтимоий-лисоний хусусиятлари: Филол.фан. д-ри. ...дисс.автореф. –Тошкент: ЎзРФА ТАИ, 2000. – 47 б.; Ҳақимов М.Х. Ўзбек тилида матннинг прагматик талқини: Филол.фан. д-ри. ...дисс. –Тошкент: ЎзРФА ТАИ, 2001. –283 б.; Сафаров Ш. Коғнитив тилшунослик. – Жиззах: Сангзор, 2006. –91 б.; Азимова И. А. Ўзбек тилидаги газета матнлари мазмуний перцепциясининг психолингвистик тадқиқи: Филол.фан. номз. ...дисс.автореф. –Тошкент: ЎзМУ, 2008. –24 б.; Нурмонов А. Имманентликдан коғнитивликка // Ўзбек тили ва адабиёти. –Тошкент, 2009. –№6. –Б.104-107; Боймирзаева С. Ўзбек тилида матннинг коммуникатив-прагматик мазмунини шакллантирувчи категориялар: Филол.фан.

Ҳозирга қадар тилшунослигимизда антропоцентрик аспектда амалга оширилган тадқиқотларда, асосан, матннинг лингвопоэтик, прагматик, деривацион, лингвокультурологик, психолингвистик, ассоциатив хусусиятларини очиб беришга ҳаракат қилинган. Лекин ўзбек тилида аниқ бир концепт, хусусан, «одам» ва «жинс» концептининг лисоний сатҳлар кўламида муайян тил бирликлари асосида ассоциатив-вербал ифодаланиши, лингвокогнитив таҳлили муаммоси махсус тадқиқот объекти бўлмаган.

Тадқиқот мавзусининг диссертация бажарилган олий таълим муассасасининг илмий-тадқиқот ишлари билан боғлиқлиги.

Тадқиқот Қўқон давлат педагогика институтининг «XXI аср тилшунослигининг устувор йўналишлари» мавзуидаги илмий тадқиқотлар режаси асосида амалга оширилган.

Тадқиқотнинг мақсади. Ўзбек тилида «одам» ва «жинс» концептининг воқеланиши, мазкур концептлар билан ассоциатив боғланган бирликларни когнитив ва ассоциатив таҳлил тамойиллари асосида тадқиқ этишдан иборат.

Тадқиқотнинг вазифалари:

ўзбек тили бирликларини ўрганишда функционал-семантик, концептуал ва ассоциатив таҳлил методларининг ўзига хос жиҳатларини аниқлаштириш;

ўзбек тилида «одам» ва «жинс» концептининг когнитив, ассоциатив-вербал хусусиятларини очиб бериш;

«одам» ва «жинс» концептининг тилда воқеланиши масаласини ўрганиш, бу концептларни воқелантирувчи актуализаторларни ажратиш;

«одам» ва «жинс» концепти билан ассоциатив боғланган бирликларнинг концепт билан ассоциатив алоқа кучини белгилаш;

турли услубларга хос нутқий қўлланишлар асосида «одам» ва «жинс» концептини воқелантирувчи стилистик воситаларни белгилаш, уларнинг ассоциатив-вербал хусусиятини очиб бериш;

ассоциатив тажриба материаллари асосида «одам» ва «жинс» концептининг ассоциатив майдони, унинг таркиби масаласини ўрганиш.

Тадқиқотнинг объекти. Ўзбек тилида «одам» ва «жинс» концептларининг когнитив ва ассоциатив-вербал хусусиятини ёритиш тадқиқот объекти ҳисобланади.

Тадқиқотнинг предмети «одам» ва «жинс» концептини воқелантирувчи, улар билан ассоциатив боғланган ўзбек тилининг лексик, грамматик бирликлари ҳамда стилистик воситалари ташкил этади.

д-ри. ...дисс. –Тошкент: ЎзРФА ТАИ, 2010. –320 б.; Usmanova Sh. R. Lingvokulturologiya (Darslik). – Toshket: Universitet, 2019. – 191 b.; Махмудов Н.Тилнинг мукамал тадқиқи йўллари излаб ... // Ўзбек тили ва адабиёти. –Тошкент,2012. –№5. –Б.3-16; Маматов А. Тилга когнитив ёндашувнинг моҳияти нимада? / Ўзбек тилшунослигининг долзарб муаммолари (проф. А.Нурмонов таваллудининг 70 йиллигига бағишлаб ўтказилган илмий-амалий анжуман материаллари). – Андижон,2012. –Б.212-220; Раҳимов А. Тилни парадигмалар асосида ўрганиш муаммолари //Ўзбек тили ва адабиёти. –Тошкент, 2012. –№2. – Б.20-25; Бегматов Э. Антропонимлар – антропоцентрик тадқиқ объекти // Ўзбек тили ва адабиёти. –Тошкент,2013. – №3. –Б. 35-39; Худайберганаева Д. Ўзбек тилидаги бадий матнларнинг антропоцентрик талқини: Филол.фан. д-ри. ...дисс. –Тошкент: ЎзРФА ТАИ, 2015. –240 б.; Лутфуллаева Д. Ассоциатив тилшунослик назарияси.–Тошкент:MERYUS, 2017. – 140 б.; Ҳошимова Н.А. Ўзбек тилида ассоциатив муносабатлар: Филол. фан. бўй. фалс. докт. ... (PhD) дисс. автореф. – Фарғона, 2018. – 47 б.

Тадқиқотнинг усуллари. Диссертация мавзусини ёритишда тавсифий, функционал-семантик, ассоциатив ва концептуал таҳлил методларидан фойдаланилди.

Тадқиқотнинг илмий янгилиги қуйидагилардан иборат:

ўзбек тилида «одам» ва «жинс» концептининг когнитив, ассоциатив-вербал хусусиятлари мисоллар асосида далилланган;

«одам» ва «жинс» концептларининг тилда воқеланишида уларни юзага чиқарувчи лексик-грамматик ва стилистик актуализаторлар аниқланган;

«одам» ва «жинс» концептлари билан ассоциатив боғланган бирликлар ажратилган, уларнинг концепт билан ассоциатив алоқа кучи белгиланган;

турли услубларга хос нутқий қўлланишлар асосида «одам» ва «жинс» концептини воқелантирувчи стилистик воситаларнинг ассоциатив-вербал хусусиятлари очиқ берилган;

тажриба материаллари асосида «одам» ва «жинс» концептининг ассоциатив майдони белгиланиб, уни ташкил этувчи ядро, периферия қисмларининг ассоциатив моҳиятга эга эканлиги илмий асосланган.

Тадқиқотнинг амалий натижалари қуйидагилардан иборат:

диссертация материаллари «Когнитив тилшунослик», «Социолингвистика», «Матн лингвистикаси», «Ассоциатив тилшунослик» фанларида ташкил этилган маъруза ва амалий машғулотлар учун илмий-амалий манба вазифасини ўтаган;

филология йўналишидаги танлов фанларидан махсус курс ва семинарлар ташкил этишда ҳам самарали фойдаланилган;

тадқиқот натижалари асосида «одам» ва «жинс» концептларининг ассоциатив тадқиқи бошқа концептларнинг ўрганилиши учун муҳим манба бўлиб хизмат қилиши далилланган.

Тадқиқот натижаларининг ишончлилиги. «Одам» ва «жинс» концептлари билан ассоциатив боғланган бирликлар майдони қўламини изоҳлашда ўзбек тилининг лексик, грамматик сатҳлари, стилистик имкониятларига таянилгани, ассоциатив тажриба материаллари орқали мазкур концептлар устида олиб борилган кузатишлар тадқиқ қилиниб, илмий хулосалар чиқарилгани билан белгиланади.

Тадқиқот натижаларининг илмий ва амалий аҳамияти. Тадқиқот натижаларининг илмий аҳамияти ўзбек тилида «одам» ва «жинс» концептининг воқеланиши, тилнинг турли бирликлари билан ассоциатив боғланиши масаласига доир мавжуд илмий-назарий қарашлар ривожигаги ўрнини белгилашга ҳисса қўшиши билан изоҳланади.

Тадқиқотнинг амалий аҳамияти диссертация материалларидан магистратура ва бакалавриат босқичлари учун «Когнитив лингвистика», «Ассоциатив тилшунослик» фанлари бўйича дарслик ва ўқув қўланмаларнинг янги авлодини яратиш, илмий маърузалар, махсус курс, семинарларда фойдаланиш мумкинлигида кўринади.

Тадқиқот натижаларининг жорий қилиниши. Ўзбек тилида «одам» ва «жинс» концептлари билан боғлиқ ассоциатив-вербал бирликлар тадқиқи бўйича олинган илмий натижалар асосида:

«одам ва одам» тизимида дунёни англаш – ижодий тафаккур маҳсулининг гносеологик асоси эканлиги, тил бирликларини тадқиқ этишда функционал-семантик таҳлилнинг ўрни, лисоний тизимни антропоцентрик парадигмада тадқиқ этиш зарурияти ҳақидаги назарий хулосалардан А-1-126 рақамли «Узлуксиз таълимда ўқувчилар тил компетентлигини шакллантиришнинг замонавий усуллари» давлат амалий-тадқиқот дастурлари доирасидаги грантда фойдаланилган (Олий ва ўрта махсус таълим вазирлигининг 2018 йил 8 майдаги 89-03-1774-сон маълумотномаси). Натижада грант доирасида яратилган стилистик қўлланмаларнинг илмийлиги ортган;

«одам» концептининг лисоний тизим сатҳларида ифодаланишига оид назарий хулосалар ҳамда олий таълим муассасаларида таълим олувчиларнинг матнли маълумотларни мазмунан қидирув масаласини ечишда матнларни “биологик жинс” нуқтаи назаридан синфларга ажратиш ҳақидаги илмий хулосалардан БМ-В-Ф4-014 рақамли “Норавшан тўпламлар назарияси асосида матнли маълумотларнинг интеллектуал таҳлил масалаларини тадқиқ қилиш” давлат амалий-тадқиқот дастурлари доирасидаги грантда фойдаланилган (Олий ва ўрта махсус таълим вазирлигининг 2018 йил 8 майдаги 89-03-1774-сон маълумотномаси). Натижада инфорамацион ахборот таълим тизимида тил соҳибининг бошқа шахслар билан ижтимоий мулоқот ўрнатишида лингвокогнитив муносабат жорий этилган;

Ўзбек тилини антропоцентрик аспектда тадқиқ этишда халқнинг миллий ўзига хослигини кўрсатиб бериш масаласи хусусидаги хулосалар, шунингдек, тадқиқотда илгари сурилган «жинс» концепти таҳлили орқали ўзбек халқининг оилавий муносабатларида эркак ва аёлнинг социал ва психологик ҳамда этнолингвистик жиҳатлари борасидаги илмий-назарий асослар миллий менталитетимизнинг ўзига хос қирраларини очиб беришда хизмат қилиши хусусидаги фикрлардан Ўзбекистон миллий телерадиокомпанияси «Madaniyat va ma'rifat» telekanali» ДУК томонидан 2017 йил 21 октябрь куни эфирга узатилган «Тил жозибаси» ток шоусида фойдаланилган (Ўзбекистон миллий телерадиокомпанияси «Madaniyat va ma'rifat» telekanali» ДУКнинг 2018 йил 16 майдаги 01-16 / 288-сонли маълумотномаси). Натижада ушбу телекўрсатув учун тайёрланган материаллар мазмунан бойиган.

Тадқиқот натижаларининг апробацияси. Тадқиқот натижалари 5 та халқаро, 30 та республика илмий-назарий анжуманларида жамоатчилик муҳокамасидан ўтган.

Тадқиқот натижаларининг эълон қилинганлиги. Тадқиқот мавзуси бўйича 44 та илмий иш чоп этилган. Шулардан ЎзР Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги Олий аттестация комиссияси томонидан докторлик диссертациясининг асосий натижаларини чоп этиш тавсия этилган илмий

нашрларда 9 мақола, жумладан, 7 таси республика ҳамда 2 таси хориждаги илмий журналларда нашр этилган.

Диссертациянинг тузилиши ва ҳажми. Диссертация кириш, уч асосий боб, хулоса, фойдаланилган адабиётлар рўйхатидан иборат. Диссертациянинг умумий ҳажми 138 саҳифани ташкил қилади.

ДИССЕРТАЦИЯНИНГ АСОСИЙ МАЗМУНИ

Диссертациянинг **кириш** қисмида тадқиқот мавзусининг долзарблиги ва зарурати асосланган, муаммонинг ўрганилганлик даражаси ёритилган, тадқиқотнинг мақсади, вазифалари, объекти ва предмети, илмий янгилиги, амалий натижалари тавсифланган; олинган натижаларнинг назарий ҳамда амалий аҳамияти, тадқиқотнинг жорий қилиниши, натижаларнинг эълон қилинганлиги, тузилиши ҳақида маълумот берилган.

Диссертациянинг биринчи боби «**Лисоний тизим тадқиқида когнитив ва ассоциатив-вербал парадигмалар интеграцияси**» деб номланган бўлиб, унда *концепт, концептуал таҳлил тамойиллари* ҳақидаги лингвистик қарашлар таҳлил қилинган, функционал-семантик ва ассоциатив майдоннинг антропоцентрик талқини масаласига муносабат билдирилган. Мазкур бобнинг «Олам ва одам» тизимида дунёни англаш – ижодий тафаккур маҳсулининг гносеологик асоси сифатида» деб номланган биринчи фаслида борлиқни идрок этишда тилнинг ўрни масаласига муносабат билдирилган.

Маълумки, оламини англаш ва унга фаол муносабатда бўлиш ижодий тафаккур маҳсули саналади. Буюк аллома Абу Наср Фаробийнинг фикрича, «Бир нарсани билиш нутқий қувват билан, ё бўлмаса, хаёл суриш – таҳайюл қуввати билан ёки туйғулар-ҳислар билан қўлга киритилади»⁵. Демак, ижодий тафаккурда рационаллик ва иррационаллик, мантиқийлик ва интуитивлик, руҳий ҳолат ва рационал билимлар муносабати муҳим аҳамиятга эга.

Олам-одам тизимида дунёни идрок этиш ва уни тил орқали акс эттириш, бошқача айтганда, тилнинг гносеологик ва онтологик табиатини тадқиқ этиш тилшуносликнинг марказий муаммоларидан биридир. А.Нурмоновнинг фикрича, тил фалсафий жиҳатдан гносеологик ва онтологик табиатга эга, тилга гносеологик нуқтаи назардан ёндашилганда, биринчидан, инсоннинг тил орқали оламини билиши, тилнинг объектив борлиқ узвларини номлаш вазифаси, иккинчидан, тилнинг шу тил эгаларининг олам ҳақидаги билимлари тўплами экани ёритилади⁶. Англашиладики, тилнинг гносеологик табиатини белгилашда инсоннинг оламини идрок этиши ва уни тилда акс эттириши механизмини тадқиқ этиш муҳим.

Борлиқ инсон онгида акс этар экан, унинг акси кўзгудек тоза бўлиши шарт эмас. Борлиқнинг акс этиши жараёни субъектнинг объектга муносабати

⁵Фаробий Абу Наср.Фозил одамлар шахри.–Тошкент: Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 1993. – Б.152. Бу ҳақида яна қаранг: Қурбонова Л.А. Ижодий тафаккурнинг фалсафий-методологик таҳлили: Фалс.фан.номз. ... дисс.автореф. –Тошкент, 2007. –Б.5.

⁶Нурмонов А.Н. Лингвистик тадқиқот методологияси ва методлари. – Тошкент: Академнашр, 2010. – Б.14.

таъсирида бўлади. Борлиқнинг инсон томонидан идрок этилиши доимо субъективдир. Лекин бу билан биз билаётганимиз воқелик бўлмасдан, фақат ҳис-туйғу, сезиш натижасидир деган хулосага келиш нотўғридир. Воқеликни субъектив билиш жараёни тажриба назоратидадир ва ушбу жараён натижасида биз воқелик ҳақидаги объектив билимга эга бўламиз. Инсон воқеликни идрок этар экан, уни тилда акс эттиришга ҳаракат қилади. Борлиқни идрок этиш тилсиз амалга ошмайди. Бу жараёнда *борлиқ – инсон – тил* муносабати масаласини ўрганиш муҳим ўрин тутади.

«Концепт ва концептуал таҳлилнинг лингвокогнитив муаммоси» деб номланувчи иккинчи фаслда *концепт* ва *концептуал таҳлил* методи бўйича тилшуносликдаги мавжуд қарашлар ўрганилиб, муносабат билдирилган.

Когнитив тилшуносликда *концепт*га турлича тавсифлар берилган. С.А.Аскольдов-Алексеевнинг фикрича, концепт тафаккур ходисаси, у фикрлаш жараёнида айна бир турдаги кўплаб предметлар, хатти-ҳаракатлар, тафаккур функцияларини ифодалайди⁷. Е.С.Кубрякова концептга онг ва рухий имкониятларимиз ҳамда инсон билими, тажрибасини акс эттирувчи тафаккур бирлиги сифатида баҳо берган⁸. З.Д.Попова, И.А.Стернинларнинг талқинича, *концепт* кенг қамровли ментал бирлик, у тузилма кўринишидаги билимнинг алоҳида бўлаги, квантидир⁹. Ш.Сафаровнинг фикрича, концептнинг таркибида онгнинг тимсол, тушунча, ҳиссиётга оид тузилмалари бирлашади, бу тузилмалар инсон дунёқарашини акс эттирадиган воқелик тасвири – тасаввурининг асосини ташкил қилади¹⁰. Англашиладики, *концепт* инсоннинг оламни идрок этишида фаол ҳаракатланувчи, унинг онгида ментал равишда намоён бўладиган, тил эгаларининг дунёқарашини, миллий-этник хусусиятларини акс эттирувчи бирликдир.

Тилшунослар концептнинг миллий-маданий жихатига ҳам эътибор қаратишган. Н.Д.Арутюнова концептни инсон ва борлиқ ўртасидаги боғлаб турувчи маданий қатлам деб тушунади¹¹. Д.Худойберганова ҳам концептнинг миллий-маданий хусусиятини эътироф этади. У концептга уч нуқтаи назардан таъриф берган: 1. Когнитив тилшуносликда: инсон онгининг ментал ва рухий имкониятлари, унинг билими ва тажрибасини акс эттирувчи ахборот тизими бирлиги. 2. Лингвокультурологияда: менталлик хусусиятига ҳамда лисоний ифодага эга бўлган, этномаданий ўзига хослик билан ажралиб турувчи жамоа онги бирлиги. 3. Психолингвистикада: инсоннинг билиш ва мулоқот фаолиятида юзага келадиган, унинг руҳияти қонуниятларига бўйсунувчи ҳаракатчан перцептив-когнитив-аффектив тузилма¹².

⁷ Аскольдов С.А. Концепт и слово / Русская словесность. От теории словесности к структуре текста. – М.: Академия, 1997. – С.267.

⁸ Кубрякова Е.С. Язык и знание (на пути знаний о языке: части речи с когнитивной точки зрения, роль языка в познании мира). – М.: Языки славянской культуры, 2004. – С.14.

⁹ Попова З.Д., Стернин И.А. Понятие “концепт” в лингвистических исследованиях. – Воронеж. 2000. – С.4.

¹⁰ Сафаров Ш. Семантика. – Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2013. – Б.275.

¹¹ Арутюнова Н.Д. Введение // Логический анализ языка: Ментальные действия. – М.: Наука, 1993. – С.3.

¹² Худойберганова Д. Лингвокультурология терминларининг қисқача изоҳли луғати. – Тошкент: “Turon zamin ziyo”, 2015. – Б.25.

Н.Ҳошимова Д.Худойберганованинг фикрини маъқуллаган ҳолда¹³ ўзининг диссертацион ишида: «Ҳар қандай концепт ўз концептосферасига эга бўлади, бу эса ўз навбатида алоҳида шахс ёки ҳалқнинг умумий концептосферасининг ташкилий элементларини ҳосил қилади»¹⁴, -деб таъкидлайди. Бизнингча, концепт қотиб қолган ментал бирлик эмас, инсон концептни тафаккурида мужассам бўлган билимлари билан қиёслаб боради ва уларни муайян категорияларга бирлаштиради. Зеро, олами категориялаштириш орқали инсон лисоний категорияларни яратади. Бу унинг шахсий концептуал билимининг бойиши билан баҳоланади. Шундай экан концепт доимо ривожланишда бўлади.

Маълум бўладики, *концепт* нафақат руҳий-ментал ҳодиса, балки этномаданий хусусиятларни намоён этувчи бирлик ҳамдир.

Диссертацияда *концепт*, *тушунча*, *маъно* терминларнинг моҳияти, бири-биридан фарқи хусусидаги қарашларга ассоциатив аспектда муносабат билдирилган. Жумладан, *концепт*нинг тафаккур бирлиги, *маъно*нинг тилга хос семантик бирлик эканлиги; *тушунча* структурасида мазмуннинг асосий ўрин эгаллаши, *концепт* структурасида эмоционал, экспрессив баҳолаш муносабати муҳим ўрин тутиши баён этилган. Концепт терминининг лингвистик моҳиятини ёритишда тилнинг маъно структураси таҳлили алоҳида аҳамиятга эга.

Диссертацияда, шунингдек, концептнинг турлари, моделлари; когнитив тилшуносликнинг ўрганиш объекти, вазифаси, йўналишлари бўйича ҳам хулосалар берилган.

Биринчи бобнинг «Функционал-семантик ва ассоциатив майдонларнинг антропоцентрик талқини» деб номланган фаслида мазмуний ва ассоциатив майдоннинг моҳияти, ўзаро фарқи, таркибий қисмлари, тузилиши ҳақида маълумотлар берилган.

Тилшуносликда *ассоциатив майдон* тушунчаси марказий терминлардан бири саналади. Ассоциатив майдон терминини фанга биринчи бўлиб машҳур француз тилшуноси Ш.Балли олиб кирган¹⁵.

Ассоциатив майдон – структур жиҳатдан лексикографик хусусиятга эга бўлиб, инсон онгида акс этган аниқ воқелик, унинг бошқа ҳолатлари билан биргаликдаги тўлиқ образли вербал ифодасини, у ҳақидаги тасаввурини, билимларини намоёиш этувчи лисоний тизимнинг ассоциатив боғланган семантик ва грамматик муносабатдаги бирликлари мажмуаси саналади¹⁶.

Тилшуносликда ассоциатив майдон бошқа майдонлардан, жумладан, функционал-семантик (мазмуний) майдондан фарқ қилади.

Илмий адабиётларда функционал-семантик майдон тушунчаси ҳар хил талқин этилади. Проф.А.Нурмонов ва Ш.Искандароваларнинг «Тилшунослик назарияси» асарида қайд этилишича, функционал-семантик майдон атамаси

¹³ Ҳошимова Н.А. Ўзбек тилида ассоциатив муносабатлар: Филол. фан. бўй. фалс. докт. ... (PhD) дисс. – Фарғона, 2018. – Б. 93.

¹⁴ Ҳошимова Н.А. Кўрсатилган тадқиқот. – Б. 93.

¹⁵ Балли Ш. Общая лингвистика и вопросы французского языка. – М., 1955. – С.72.

¹⁶ Лутфуллаева Д. Ассоциатив тилшунослик назарияси. –Тошкент: MERIYUS, 2017. – Б. 58.

немис тилшунослигида турлича атамалар билан номланади: «Л.Вайсгербер «тил мазмунининг маълум қисми», «таркибининг бўлаги», И.Трир эса мазмуний майдон сифатида «тушунчалар майдони», Г.Ипсен мазмуний ва грамматик жиҳатдан боғланган сўзлар гуруҳини семантик майдон тарзида талқин этади. А.Йоллес эса уни «семантик бирлашиш» деб номлайди»¹⁷.

Функционал-семантик майдон ва ассоциатив майдон тушунчаларига ойдинлик киритиш учун уларни кескин фарқли томонларига эътибор бериш лозим. Чунончи, функционал-семантик майдон турли сатҳга мансуб, гетероген бирликларнинг бир умумий белги асосида хотирада муайян гуруҳларга бирлашувидир¹⁸.

Ассоциатив майдон эса бир-бири билан ассоциатив боғланган (бир-бирини ёдга туширувчи) тил бирликларининг йиғиндиси бўлиб, бир сатҳга ёки турли сатҳга оид бирликлар муносабатидан ташкил топади. Д.Лутфуллаева, ассоциатив майдон тушунчасини изоҳлар экан, мазкур майдонга ўзаро семантик боғланган бирликлар билан бирга, семантик жиҳатдан боғланмаган, тил эгалари руҳияти, дунёқараши, қизиқишлари, олам ҳақидаги билимлари билан боғлиқ ҳолда хотирасида тикланган бирликлар ҳам бирлашишини таъкидлайди¹⁹.

Ассоциатив майдон чегараланмаган, унинг таркибига лексик бирликлар билан бирга, синтактик бирликлар ҳам кириб қолиши мумкин. Масалан, «одам» ассоциатив майдони таркибига «*У онгли мавжудот*» гапи ассоциат сифатида кириши мумкин. Аммо лексик бирликнинг мазмуний майдонида бу каби бирликлар иштирок этмайди.

Ишда назарий фикрларнинг амалий тасдиғи сифатида ассоциатив тажриба методи²⁰ орқали иккита стимул сўз – «одам» ва «жинс» танлаб олиниб, эркин ассоциатив тажриба²¹ ўтказилди. Бунинг натижасида тил воситаларининг мазмуний алоқаси, ассоциатив боғланиши ва биргаликда нутқий тузилмаларнинг ассоциатив-вербал жиҳатдан ҳосил қилиш, уларнинг ижтимоий-маданийлик хусусиятлари каби муаммоларни шахс омили билан боғлиқ эканлиги очиқ берилди.

Диссертациянинг иккинчи боби **«Ўзбек тилида «одам» концептини воқелантирувчи ассоциатив бирликлар»** деб номланган бўлиб, унда «одам» концептини воқелантирувчи лексик-фразеологик, грамматик воситалар таҳлил қилинган, «одам» концептининг нутқ услубларида воқеланиши масаласи ёритилган. Мазкур бобнинг биринчи фаслида «одам»

¹⁷ Нурмонов А., Искандарова Ш. Тилшунослик назарияси. – Тошкент:Фан, 2008. – Б. 80.

¹⁸ Нурмонов А. Парадигма ва унинг оламнинг лисоний манзараси (ОЛМ)га муносабати. Танланган асарлар. 3 жилдлик. III жилд. – Тошкент: Akademnashr, 2012. Б.105.

¹⁹ Лутфуллаева Д. Кўрсатилган асар. – Б. 59.

²⁰ Осипов Я.В. Методологическое значение ассоциативного эксперимента К.Юнга в разработке А.Р.Лурия основ реактологической теории аффективного поведения // Вестник Северного (Арктического) федерального университета. Серия: Гуманитарные и социальные науки. – 2011.–№ 1– С.124.; Лутфуллаева Д.Э. Кўрсатилган асар. –Б. 80.

²¹ Горошко Е.И. Интегративная модель свободного ассоциативного эксперимента. – Харьков; – Москва: Изд. Группа «РА – Каравелла», 2001. – С.16.

концептининг лексик-фразеологик бирликлар орқали воқеланиши, ушбу концепт билан ассоциатив боғланган бирликлар таҳлил этилган.

Ҳозирги кунда ўзбек тилшунослигида лексемалар гуруҳида «шахс» тушунчаси хусусида айрим фикрлар баён қилинаётган бўлишига қарамай,²² «одам» концепти ўзининг тўлиқ лисоний-фалсафий ҳамда концептуал-ассоциатив тавсифига эга бўлганича йўқ. Нутқда концептнинг воқеланиши лексема ва фраземаларда кенг тарқалган²³. Шунингдек, лексик бирликларнинг маъно кўчиши ҳодисасида ҳам концептнинг реаллашувини кузатиш мумкин.

Ўзбек тилида *ота, она, қиз, ўғил, ака, опа, ука* каби қариндошликни билдирувчи шахс отлари, илмий фаолият ва илмий унвон эгаларини билдирувчи *аспирант, докторант, доцент, профессор* лексемалари; кишиларнинг яшаш жойини англатувчи *уй, қаср, қошона* лексемалари; инсонга нисбат берилувчи *эсли, доно, ақлли, аҳмоқ, қўрқмас, жасур, камтар, софдил, мағрур, уятчан, тортинчоқ, ишбилармон, моҳир, зийрак, билимдон, чидамли, хотамтой, саҳоватли* лексемалари инсон (одам) семасига эга бўлиб, тил эгалари хотирасида бевосита «одам» концептини тиклай олади.

Мазкур хусусият инсон ҳатти-ҳаракатлари, турли ҳолатларини англатувчи *тингламоқ, гапирмоқ, уришмоқ, ҳидламоқ, мизғимоқ, тановул қилмоқ, бетоб бўлмоқ, фарзанд кўрмоқ, кийинмоқ, ечинмоқ, аччиқланмоқ, ранжимоқ, кексаймоқ* лексемалари; *мен, сен, у, биз, сиз, улар, ҳамма, барча, аллақим, ҳеч ким, кимдир* каби ишора бирликларига ҳам хос. Демак, *одам* семаси билан боғланган ҳар қандай лексик бирлик ассоциатив тарзда тил эгалари хотирасида «одам» концептини воқелантира олади.

«Одам» концепти лексик бирликнинг кўчма маънолари орқали ҳам воқеланади. Масалан, сўзлашув нутқида инсонга нисбатан қўлланувчи *калта соч, жинси, сариқ кўйлак* метонимик қўлланишлари ассоциатив тарзда «одам» концепти билан боғланади: *Орқада турган калта соч навбат кутмай олдинга ўтиб кетди*. Қуйидаги мисолда «одам» концептининг синекдоха орқали ифодаланиши кузатилади: *Севишганлар қўли билан бир-бирига чирмашди* (Шухрат). Бу гапдаги *чирмашмоқ* феъли «ёпишмоқ» ҳосила маъносида келиб, бевосита «одам» концептини хотирада тиклайди. Аслида бу феълнинг ҳосил қилувчи маъноси «ўралишмоқ» ифодасини беради.

²² Исмоилов И. Туркий тиллар қавм-қариндошлик терминлари. –Тошкент: Фан, 1966; Данияров Р. Заимствование русско-интернациональных личных имен узбекским языком: Автореф. дисс. ...канд. филол. наук. –Ташкент, 1967; Тожиев Ё. Ўзбек тилида шахс отлари ясовчи аффикслар синонимияси. –Тошкент: Фан, 1987; Абдиев М.Б. Аффиксальный способ образования названий лиц в узбекском языке: Автореф. дисс. ... канд.филол.наук.–Ташкент, 1991; Нарзиева М. Семантическая структура имен существительных возрастной характеристики лица в узбекском языке: Автореф. дисс. ...канд.филол.наук. –Ташкент, 1991; Искандарова Ш. Ўзбек тили лексикасини мазмуний майдон сифатида ўрганиш (шахс микромайдони): Филол.фан.докт ... дисс.автореф.–Тошкент, 1999; Қурбонова М., Шокирова Х. Кесимлик шаклидаги шахсон актанти ва унинг агенс валентлигига муносабати // Ўзбек тили ва адабиёти. –Тошкент, 2008. – № 3. – Б.36-41; Шокирова Х. Ўзбек тилида кесимлик категорияси: шахс актанти ва унинг нуткий воқеланиши. Филол.фан.номз. ... дисс.автореф.–Тошкент, 2009. –Б.25.

²³ Болдирев Н.Н. Концепт и значение слова // Методологические проблемы когнитивной лингвистики. – Воронеж, 2001. – С.25-36.; Болдирев Н.Н. Когнитивная семантика: курс лекций по английской филологии / Тамбов: Изд-во Тамб. ун-та, 2001. –123 с.

Чирмашмоқ сўзидаги ҳосила маънонинг юзага келиши бутун номидаги синекдохага мансубдир. Албатта, бу ўринда синтактик қурилма ҳам «одам» концептининг ассоциатив тарзда реаллашувида муҳим ўрин тутади.

Ўзбек тилида *отланмоқ* феъли аввал «отга минмоқ», *ечмоқ* феъли «тугундан ҳоли қилмоқ» генетик маъносига эга бўлган. Давр ўтиши билан *отланмоқ* феъли «бирор жойга бориш», *ечмоқ* феъли «тугмани ёриқдан чиқармоқ» маъносини англатадиган бўлган²⁴. Бизнинг назаримизда, ҳар икки ҳолатда ҳам функционимик кўчимлар орқали тил эгалари хотирасида ассоциатив тарзда «одам» концепти тикланади. Ушбу феълларда акс этган ҳаракатнинг инсон билан боғлиқ ҳолда амалга ошиши улар орқали тил эгалари хотирасида «одам» концептининг воқеланишига туртки беради.

Ўзбек тилида фраземалар орқали «одам» концептининг ассоциатив воқеланиши ҳам ўзига хос. Ўзбек тилшунослигида шахс ва унинг хусусиятини ифодаловчи фраземаларнинг семантик-функционал хусусиятларига айрим ишларда муносабат билдирилган²⁵. Бироқ фраземик қатламда «одам» концептининг ассоциатив тарзда ифодаланиши бугунги назарий тилшунослигимиз олдида турган долзарб муаммолардан биридир.

Шуниси характерлики, айрим фраземалар хотирада «одам» концептини тиклаш билан бирга, унинг руҳий ҳолатидаги ўзгаришларни бир-биридан фарқлаган тарзда тасвирлайди. Масалан: *таъби хира*, *дил(и) сиёҳ*, *бағр(и) қон*. Ҳар уч фраземада «хафалик» маъноси англашилади, лекин «хафалик» *таъби хира* фраземасида бошланғич босқичда (бир оз), *дили сиёҳ*да юқорироқ (меъёрдан кучлироқ), *бағри қон* фраземасида эса энг юқори босқичда (ўта кучли даражада)²⁶. Шунга кўра *таъби хира* фраземаси «кайфияти бир оз ёмон» маъносини, *дили сиёҳ* фраземаси «руҳияти ёмон» маъносини, *бағри қон* фраземаси «ғам-алам, изтироб билан тўлиб-тошган» маъносини англатади.

Бу ўринда айтиб ўтиш жоизки, фразеологик бирликлар орқали «одам» концептининг ассоциатив-вербал ифодаланиши образли, эмоционал-экспрессив кўринишда амалга ошади. Бу ҳолатни қуйидаги фразеологик гуруҳларда ҳам кўриш мумкин: 1. Руҳий ҳолатни англатувчи фраземалар: а) салбий бўёққа эга фраземалар: *этини емоқ* – *ичини емоқ* – *ўз ёғига ўзи қовурилмоқ*, *юраги сиқилмоқ* – *юраги қон бўлмоқ*, *асабига тегмоқ* – *гашига тегмоқ* *тоқати тоқ бўлмоқ* – *сабр косаси тўлмоқ*; б) ижобий бўёққа эга фраземалар: *оғзи қулоғида* – *боши осмонда*, *ўтқазгани жой тополмаслик* – *еру кўкка ишонмаслик* кабилар. 2. Тафаккур фаолиятни англатувчи фраземалар: *ўйига етолмаслик* – *боши қотмоқ*, *боши шишмоқ* – *боши говлаб кетмоқ*, *тирноқ орасидан кир изламоқ* – *қилдан қийиқ қидирмоқ* кабилар. Бундай фраземалар салбий бўёққа эга. 3. Нутқий фаолиятни англатувчи фраземалар: *шовқин солмоқ* – *бошига кўтармоқ*, *ади-бадига бормоқ* – *сан-*

²⁴ Бу ҳақда қаранг: Миртожиев М. Ўзбек тили семасиологияси. – Тошкент: Мумтоз сўз, 2010. – Б.108.

²⁵ Абдуллаев А. Ўзбек тилида экспрессивликнинг ифодаланиши. – Тошкент: Фан, 1983.–Б.39-41; Қиличев Э. Бадий тасвирнинг лексик воситалари. –Тошкент: Фан, 1982.–Б.16; Вафоева М. Шахс хусусиятини ифода этувчи фраземалар // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 2017. – № 4. – Б. 98-102.

²⁶ Раҳматуллаев Ш. Ўзбек фразеологиясининг баъзи масалалари. Фразеологик бирликларда полисемия, синонимия, вариация, антонимия, омонимия ва омонимлик. – Тошкент: Фан, 1966. –Б.145.

манга бормоқ, оғзига талқон солмоқ – мум тишламоқ кабилар. Бундай фраземалар ҳам салбий бўёққа эга. 4.Шахсларнинг ҳатти-ҳаракати, ҳолати, кишилар билан ўзаро муносабати кабиларни англатувчи фраземалар: *обрўйини туширмоқ – обрўйини тўкмоқ, жазосини бермоқ – адабини бермоқ, оёғини тираб олмоқ – икки оёғини бир этикка тикмоқ, таъзирини емоқ – адабини емоқ* кабилар. Бундай фраземалар ҳам салбий бўёққа эга.

Айтилганлар асосида шундай хулоса қилиш мумкинки, ўзбек тилида «одам» концептининг ассоциатив тарзда воқеланишида *одам* семасига эга лексик бирликлар, метафора, метонимия, синекдоха ва вазифадошлик каби кўчимларга учраган лексема ҳамда фраземалар муҳим ўрин тутди.

Диссертациянинг мазкур бобида «одам» концепти билан ассоциатив боғланган грамматик воситалар ҳам таҳлилга тортилган.

Морфологик сатҳда «одам» концепти билан ассоциатив боғланувчи бирликлар ичида *шахс отлари* ва *исми фоиллар* муҳим ўрин тутди. *Чақимчи* шахс оти ва исми фоил мақомидаги *чақувчи* морфологик бирлигини таҳлил қиламиз. Бу бирликлар бевосита «одам» концепти билан ассоциатив алоқага киришади.

Маълумки, *шахс отлари* маълум бир қолип асосида ҳосил қилинмайдиган, ясама бўлмаган, шахсни бирон бир белги-хусусиятига кўра атаб келадиган туб ёки тублашган сўзлар²⁷, *исми фоиллар* эса маълум бир қолип ҳосиласи бўлган, моҳиятан форма яшагга яқинлашадиган, аммо сўз ясовчи асоснинг барча маъно ва вазифалари, синтактик қобилияти тўлиқ сақланадиган нутқий ҳосилалардир²⁸. Шунга қарамай, *чақимчи* ва *чақувчи* бирликлари шахс семаси асосида «одам» концепти билан ассоциатив боғлана олади. Қиёсланг: *одам – чақимчи, одам – чақувчи*.

Ўзбек тилида айрим ундов ва тақлид сўзлар орқали ҳам «одам» концепти воқеланади. Хусусан, *ҳой, алло, эй, уф, қойил, офарин, балли, тасанно* каби ундов сўзлар, *қулт-қулт, қаҳ-қаҳ, шивир-шивир, гўнгир-гўнгир* тақлидий сўзларининг грамматик маъноси орқали тил эгалари лисоний хотирасида ассоциатив тарзда «одам» концепти тикланади. Бошқача айтганда, ушбу морфологик бирликлар инсон хотирасида «одам» концепти билан ассоциатив боғланишни ҳосил қилади.

Айтиш мумкинки, инсоннинг эмоционал ҳолати билан боғланган барча ундов сўзлар бевосита «одам» концептини ёдга солади. Шу боис *алло* ундов сўзи ёки *уф* ҳис-ҳаяжон ундовини эшитар эканмиз, бевосита муайян ҳолатдаги инсон кўз олдимизда гавдаланади. Шунингдек, *ҳой, ўв, эй* каби инсонга қарата айтилувчи буйруқ-хитоб ундовлари ҳам, гарчи ундов сўз қаратилган инсон бир зум кўздан узоклашган бўлса-да, ассоциатив тарзда «одам» концепти билан боғланади. Бу ҳолат инсоннинг ҳис-ҳаяжони ёки унга қаратилган буйруқ-хитоб билдирувчи барча турдаги ундов сўзлар орқали ассоциатив тарзда «одам» концептининг хотирада тикланишини кўрсатади.

²⁷Тожиёв Ё. Ўзбек тилида шахс отлари ясовчи аффикслар синонимияси. – Тошкент, 1987. – Б.78.

²⁸Салоев Р. Ўзбек тилида исми фоиллар: Филол. фан. номз. ...дисс.автореф. – Самарқанд, 1994. – Б.3.

Бу ўринда шуни айтиш лозимки, инсон товуши ёки ҳолатига нисбатан ҳосил қилинган тақлид сўзларгина «одам» концепти билан бевосита ассоциатив боғлана олади. Масалан, нутқда *лов-лов* тақлид сўзи инсонга нисбатан ҳам, атлас ёки бирор бошқа матога нисбатан ҳам ишлатилади. Бу тақлид сўз инсонга нисбатан қўлланганда «одам» концепти билан ассоциатив алоқага киришади. «*Юзларим лов-лов ёнади...*»(Т.Мурод) гапида қўлланган *лов-лов* тақлид сўзи инсон юзига нисбатан ишлатилгани боис хотирада «одам» концептини тиклайди. Аммо «*Атлас кўйлак лов-лов ёнади*» гапида қўлланган тақлид сўзда бу хусусият кузатилмайди.

Шу ўринда баъзи морфологик воситаларнинг синтактик имкониятларини намоён қилишида «одам» концепти билан боғлиқ ўринларга эътиборни қаратайлик. Ўзбек тилида муносабат шакллари бўлган эгалик ва шахс-сон аффиксларининг «одам» концепти билан тил эгалари хотирасида ассоциатив боғланиши уларнинг синтактик қуршовда бошқа сўзлар билан синтагматик муносабатларида воқеликка айланади. Жумладан, эгалик ва шахс-сон қўшимчалари бирлик ва кўplikдаги барча шаклларида «одам» концепти билан ассоциатив алоқага киришади. Яъни *китобим, китобинг, китобимиз, китобингиз*, шунингдек, *ўқидим, ўқидинг, ўқидик, ўқидингиз* грамматик шакллари орқали тил эгалари хотирасида бевосита «одам» концепти ёдга тушади.

Табиийки, бу категориал шакллар орқали «одам» концептининг ассоциатив тарзда воқеланиши уларнинг шахсга ишора қилиши, яъни дейктик вазифа бажариши билан боғлиқ. Шахс дейксисини ҳосил қилувчи эгалик аффикслари ўзи боғланиб келган сўздан англашилган предмет эгаси (сўзловчи, тингловчи ёки ўзгани билдирувчи одам)ни киши кўз олдида гавдалантира олади.

Худди шундай, шахс-сон аффикслари ҳам шахсга ишора қилиш орқали ҳаракат-ҳолатни бажарувчи (одам)ни ассоциатив тарзда ёдга солади. Шу боис бу аффикслар синтактик қуршовда кишилиқ олмошларининг қўлланишини тақозо қилади. Нутқ жараёнида бу олмошлар ва мазкур грамматик шакллар ўзига хос *плеоназм*, яъни такрорни ҳосил қилади. *Менинг китобим, Биз келдик* каби нутқий ҳосилаларида «одам», «шахс» ва «сон» маъноларининг ифодаланишида бу плеоназм яққол кўринади.²⁹

Характерлиси шундаки, нутқда I, II шахс эгалик ва шахс-сон қўшимчаларида «одам» концепти ёрқин воқеланади. Шунинг учун бу шакллар нарса ва предметларга (ўсимликлар, ҳайвонлар ва ҳ.к.) нисбатан қўлланилса, персонификация, жонлантириш (ташҳис) санъати юзага келади.

Ўзбек тилида *-овлон, -ов, -ала* морфемали грамматик шакллар ҳам бевосита «одам» концепти билан ассоциатив боғланади. Қиёсланг: *одам – бешовлон, одам – учови, одам – иккаласи* каби. *-ов, -овлон* морфемали грамматик шакллар «одам» концепти билан зич боғланади, аммо *-ала* аффиксли грамматик шаклларнинг «одам» концепти билан ассоциатив

²⁹ Қиличев Э. Ўзбек тилининг амалий стилистикаси. – Тошкент : Ўқитувчи, 1992. – Б. 12-16.

боғланиши контекст билан алоқадор. Қиёсланг: *тўрттала қиз – тўрттала маҳсулот*.

Кўринадик, *-овлон, -ов* ва *-ала* жамловчи сон шакллари «одам» концепти билан ассоциатив боғланишни ҳосил қилишига кўра приватив оппозицияга киришади. Бу зиддиятда *-овлон, -ов* аффикслари кучли аъзони, *-ала* аффикси эса кучсиз аъзони ташкил этади.

Тадқиқотда ҳурматни ифодаловчи грамматик воситалар орқали «одам» концептининг ифодаланиши масаласи ҳам ёритилди.

Ўзбек тилида гап ёки ундан йирик матнларда ҳам «одам» концептининг воқеланиши кузатилади. Бундай бирликлар «одам» концептини воқелантириш билан бирга, тил эгалари тасаввурида инсон қиёфасини тиклаб, ассоциатив боғланишни ҳосил қилади. Масалан: ... *Гап қўрқинида эмас... Тўппончани қўлга олишга улгурмай гўрға кириб кетишинг мумкин.* (Т.Малик)

Дарак гап шаклидаги мазкур гапнинг умумий мазмуни орқали “одам” концепти воқеланган. Ушбу гап тил эгалари тасаввурида бевосита инсон қиёфасини шакллантириб, «одам» концепти билан ассоциатив алоқани ҳосил қилган.

Концептнинг нутқда воқеланишида гап шаклидаги мақоллар ҳам муҳим ўрин тутди. Масалан, ватанпарварлик мавзусидаги *«Бировнинг юртида бек бўлгунча, ўзингнинг юртида ит бўл»*, *«Ердан айрилсанг ҳам, элдан айрилма»*, *«Ёридан айрилган етти йил йиғлар, Элидан айрилган ўлгунча йиғлар»* мақоллари инсон ва ватан муносабатларини акс эттирганлиги боис тил эгалари хотирасида «одам» концептини воқелантиради. Ёки меҳнатсеварлик мавзусидаги *«Бекор ўтиргунча, бекор ишла»*, *«Бир қўллаб эксанг, икки қўллаб йиғасан»* мақолларида ҳам «одам» концептига ишора қилинади.

Хуллас, ўзбек тилидаги айрим мақоллар нафақат «одам» концептини воқелантиради, балки тил эгалари хотирасида бу концепт билан ассоциатив боғлана олиш хусусиятига ҳам эга бўлади.

Тадқиқотда гапдан катта синтактик бирлик – матнда «одам» концептининг ифодаланиши масаласи тадқиқига ҳам эътибор қаратилган.

Диссертация иккинчи бобининг иккинчи фаслида «одам» концептининг нутқ услубларида воқеланиши масаласи ўрганилган. Маълумки, стилистик белги тил сатҳларининг барчасида у ёки бу даражада кузатилади. Айниқса, матнда стилистик белги ёрқин кўзга ташланади. Шу ўринда куз фасли баёнига доир матнда «одам» концептининг воқеланиш ҳолатларини кузатайлик:

Сўзлашув услуби: *Болам, – деди чол, куз ёздан кейин келади. Мевалар пишиб, дарахтлар барг тўкади. Тўкин-сочин давр – бу куз дегани. Қисқа бўлади кунлар ҳам. Ҳаво совиб боради, офтоб ҳам қизитмайди.*

Бадий услуб: *Куз кунларининг оёғи ва қиш кунларининг боши эди. Дарахтлардаги сариқ барглар тўкилиб тугаган, ер юзи ўзининг қишқи сариқ кийимини кийган эди. Тўрт томонининг ўралганлиги соясида япроқларини*

тўкилишдан сақлаб қолган бу гилос ёғочлари ҳам бу кун тунги қора совуққа чидолмай елнинг озгина ҳаракати билан-да баргларини ширт-ширт узиб ташламоқда эдилар. Ҳаво очик бўлиб, қуёш тузуккина кўтарилган, аммо унинг ҳам бу кун унча таъсири йўқ. (А.Қодирий)

Эътибор берилса, сўзлашув ва бадий услубдаги матнларда куз билан алоқадор турли тавсилотлар акс этган. Сўзлашув нутқида «одам» концептига ишора кузатилмайди. Аммо бадий матнда жонлантириш усулининг ер юзига нисбатан қўлланиши натижасида (*ер юзи ўзининг қишки сариқ кийимини кийган эди*) билвосита «одам» концепти воқеланган. Англашиладики, турли услубдаги матнларда «одам» концептининг воқеланишида матнда акс этган инсон билан боғлиқ тавсилотлар муҳим ўрин тутди.

Диссертациянинг учинчи боби «**Жинс» концептини воқелантирувчи ассоциатив бирликлар**» деб номланган. Унда мазкур концептнинг лексик-фразеологик, грамматик бирликлар ва стилистик воситалар ёрдамида воқеланиши масаласи тадқиқ этилган. Бобнинг биринчи фаслида «жинс» концепти билан мантикий-семантик ҳамда ассоциатив боғланган лексик-фразеологик бирликлар ўрганилган.

Сўнгги йилларда тилшуносликда инсонга хос жинсий фарқланишнинг тилда акс этиши масаласини тадқиқ этишга қизиқиш кучайди. Бу муаммо тадқиқига бағишланган ишларда жинс семантик категориясининг моҳияти очиқ берилди, турли тилларда *жинс* тушунчасининг ифодаланиш усуллари ва воситалари аниқланди, қатор ишларда *жинс* тушунчаси «аёл» концепти, род категорияси мисолида таҳлилга тортилди. Жумладан, Ф.Мусаеванинг тадқиқотда ўзбек тилида *жинс* тушунчасининг ифодаланиши масаласи монографик аспектда чуқур ўрганилди³⁰. Олиманинг ўзбек тилида жинс тушунчасини ифодаловчи тил бирликлари бўйича билдирган илмий хулосаларини маъқуллаган ҳолда тадқиқотимизда «жинс» концептини воқелантирувчи айрим бирликларга тўхталдик ва бу бирликларнинг «жинс» концепти билан ассоциатив боғланиши масаласига эътиборимизни қаратдик.

Ўзбек лингвомаданиятида *жинс* атамаси миллий-маданий моҳиятга эга бирлик ҳисобланади. Бу ўринда *жинс* ва *гендер* терминларини бир-биридан фарқлаш лозим. *Гендер* тушунчаси *жинс* тушунчаси каби шахсни эркак ва аёл жинсига кўра фарқлайди, аммо гендер лингвистикасида шахс табиат тақдим этган биологик жинс сифатида баҳоланмайди, балки жамият томонидан шакллантирилган ижтимоий, маданий хусусиятларга эга жинс сифатида ўрганилади. Н.Усачеванинг фикрича, *гендер* тушунчасида жинсга жамият нуқтаи назаридан ёндашилади, асосий таҳлил объекти сифатида *жинс* эмас, балки эркаклик ва аёллик сифатларига эга *социум* олинади³¹. Биз ҳам тадқиқотда *гендер* ва *жинс* терминларини фарқлаган ҳолда «*жинс*» концептини *биологик жинс* маъносида таҳлилга тортдик.

³⁰ Мусаева Ф.Т. Ўзбек тилида жинс тушунчасининг ифодаланиши: Филол. фан. бўй. фалс. докт. (PhD) дисс. автореф. – Тошкент, 2019. – 52 б.

³¹ Усачева Н. Теория и методология современных гендерных исследований // <http://gender.cawater-info.net/publications/pdf/usacheva.pdf>

Ўзбек тилида «жинс» концепти бир қатор лексемалар луғавий-маъновий гуруҳ (ЛМГ)и орқали воқелана олади. Чунончи, ҳайвон номлари: *сигир* – *ҳўкиз*, *қўй* – *қўчқор*, *туя* – *нор*, *бия* – *айғир*, *қанжиқ* – *арлон*; парранда номлари: *товуқ* – *хўроз*, *мода* – *нар*, шунингдек, шахс отлари: *аёл* – *эркак*, *буви* – *бобо*, *ота* – *она*, *амма* – *амаки*, *хола* – *тоға*, *қиз* – *ўғил*, *сингил* – *ука*; шу билан бирга, ўзбек тилига араб тилидан ўзлашган *шоира* – *шоир*, *олима* – *олим*, *котиба* – *котиб*, *муаллима* – *муаллим* каби касб-ҳунарга оид ЛМГларда ҳам; *Карима* – *Карим*, *Салима* – *Салим*, *Зарифа* – *Зариф*, *Комила* – *Комил*, *Ҳабиба* – *Ҳабиб* каби антропонимик ЛМГларда ҳам «жинс» концепти яққол воқеланиб, мазкур сўзларни жинс нуқтаи назаридан фарқлаб келмоқда. «Жинс» концептини воқелантирувчи ушбу лексик бирликлар концепт билан ассоциатив тарзда шу қадар зич боғланадики, улар талаффуз этилганда тил эгалари хотирасида бевосита эркак ёки аёл киши гавдаланади. Шу боис *жинс* лексемаси айтилганда беихтиёр тил эгалари хотирасида *аёл*, *эркак*, *буви*, *бобо*, *ота*, *она*, *опа*, *амма*, *хола*, *шоира*, *котиба*, *раққоса* каби лексемалар қаторида улар учун таниш бўлган кишиларнинг номлари: *Комила*, *Комил*, *Умида*, *Умид*, *Азиза*, *Азиз* кабилар ҳам ёдга келади. Бу ҳолат айна лексемаларнинг “жинс” концепти билан ассоциатив боғланишини кўрсатади.

«Жинс» концепти лексеманинг семантик структураси орқали яширин тарзда воқеланиши ҳам мумкин. Масалан, *салла* – *рўмол* лексемалари жуфтлигида ҳар бир лексема аташ маъносига кўра турли предметларни англатса-да, бу предметларнинг турли жинсларга мансуб кишиларга тегишли эканлигини англатишига кўра фарқланади. *Салла* лексемасида эркакларга хослик, *рўмол* лексемасида эса аёлларга хослик маъноси яширинганлиги сезилиб туради. Аммо ҳар иккала лексема «жинс» концепти билан билвосита ассоциатив муносабатга киришишига кўра умумий белгига эга бўлади. Бундай муносабатни қуйидагича тасвирлаш мумкин: *жинс*: *эркак* – *салла*; *жинс*: *аёл* – *рўмол*. Бизнингча, ўзбекларнинг ассоциатив тафаккурида *салла* лексемаси «жинс» концепти билан *эркак* (ёки *чол*, *бобо*, *имом* кабилар) лексемаси орқали; *рўмол* лексема эса *аёл* (ёки *келин*, *она*, *қиз*, *хола* кабилар) лексик бирлиги орқали тил эгаларининг лисоний онгида ассоциатив алоқага киришади. Худди шунга ўхшаш жараёни Д.Лутфуллаева *бешик* лексемаси орқали ассоциатив майдон ичидаги бирликларнинг ассоциатив алоқаси сифатида тадқиқ этади³².

Шунингдек, ўзбек тилида аёлларга нисбатан қўлланиб, уларга хос ташқи кўриниш, характер-хусусиятларни акс эттирувчи *гўзал*, *соҳибжамол*, *латофатли*, *назокатли*, *нафис*, *нозик*, *париваиш*, *хурлиқо*, *ҳомиладор*, *шаддод* лексемалари орқали “жинс” концептининг яширин тарзда вербал ифодаланиши кўп учрайди. Ёки *елкадор*, *яғриндор*, *бақувват*, *серсоқол*, *қўса*, *тепакал*, *сабзамўйлов*, *носкаш*, *қиморбоз*, *банги* каби лексемалар орқали эркак жинсига ишора қилиниши натижасида «*жинс*» концептининг воқеланиши кузатилади. Ушбу каби бирликлар ҳам «*жинс*» концепти билан билвосита

³² Лутфуллаева Д.Э. Кўрсатилган асар. – Б. 108.

ассоциатив боғланишни ҳосил қилади. Мазкур бирликлар «*жинс*» концепти ассоциатив майдонида узоқ чегарадан ўрин олади.

Ўтказилган ассоциатив тажриба натижалари шуни кўрсатдики, *жинс* лексемасини эшитган тил эгалари лисоний хотирасида, аввало, *ота, она, опа, ука, сингил, амаки, тоға, бобо* каби шахс отлари тикланади. Бундай бирликлар «*жинс*» концепти ассоциатив майдонининг ядро қисмидан ўрин олади. Жинсни шахснинг сифат белгилари асосида фарқловчи *гўзал, соҳибжамол, латофатли, назокатли, нафис, нозик, париваиш, хурлиқо, ҳомиладор, елкадор, яғриндор, бақувват, серсоқол, кўса, тепакал* лексемалари эса «*жинс*» концепти билан ядро бирликлар орқали ассоциатив боғланади. Бошқача айтганда, бу бирликлар «*жинс*» концепти билан *жинс* – ядро – чегара занжирида муносабатга киришади. Яъни, *жинс* лексемаси эшитилганда дастлаб тил эгаси хотирасида *эркак* (ёки аёл) лексемаси, сўнгра у билан ассоциатив боғланган *йигит* (*чол, ота, тоға, амаки* кабилар) лексемаси, кейинги босқичда булексема билан алоқадор *яғриндор* (*бақувват, ёш, жаҳлдор* кабилар) лексемаси кетма-кет ёдга келади.

Тадқиқотда «*жинс*» концептининг фраземалар, мажозий-рамзий кўчма маъноларда ёки ўхшатишга асосланган тасвир воситаси вазифасида қўлланган бирликлар орқали вербаллашуви ҳам ўрганилди.

Мазкур бобнинг учинчи фаслида «*жинс*» концептини воқелантирувчи грамматик бирликларда ассоциатив муносабат масаласи таҳлил қилинди.

Морфологик сатҳда «*жинс*» концептининг айрим морфологик сўз шакллари орқали вербаллашуви кўзга ташланади. Хусусан, ўзбек тилида *машғуллик* семаси асосида жинсни фарқловчи шахс отлари, шунингдек, отларнинг айрим эркалаш шакллари орқали «*жинс*» концепти воқеланади. Масалан, *машғуллик* семасига эга *сурнайчи, карнайчи* отлари тил эгалари тасаввурида эркак киши образини гавдалантиради. *Каишачи, доя* каби шахс отлари эса аёл жинсига ишора қилади. Бу жиҳатдан, *машғуллик* семасига эга шахс отлари бевосита «*жинс*» концептини воқелантирувчи бирликлар ҳисобланади.

Ўзбек тилида отларнинг *-жон, -хон, -ой* каби эркалаш шакллари шахс билдирувчи отларга қўшилиб, эркалаш, суйиш каби коннотатив маъноларни ҳосил қилади. Аммо бу аффикслар айрим турдош отларга қўшилиб, улар асосида атоқли отларнинг шаклланишида иштирок этади. Масалан, *-жон* аффикси *ўрмон* турдош отига қўшилиб, эркалаш маъноси билан бирга, унинг атоқли отга кўчишида қатнашади. Шу билан бирга, ушбу отда «*жинс*» концептининг фарқланишига ҳам хизмат қилади. Масалан: *Ўрмонжон кўп ҳам тўлиб-тошиб юрган экан, юрагини роса бўшатди.* (А.Қахҳор)

Англашиладики, *ўрмон* турдош отининг атоқли отга кўчишида *-жон* аффикси ҳам муҳим ўрин тутаяди. Бу ҳолат *-хон, -ой* аффикслари иштирокида ҳосил бўлган *Қизлархон, Ўғлой* атоқли отларда ҳам кузатилади. Бу атоқли отлар орқали «*жинс*» концептининг воқеланишида *-хон, -ой* аффиксларининг ўрни катта. Шуниси характерлики, «*жинс*» концепти мазкур турдаги атоқли отлар билан ассоциатив алоқага киришади. Албатта, тил эгалари томонидан

«жинс» концептига нисбатан берилган *Қизлархон* ёки *Ўғлой* жавоб реакциялари стереотип ассоциациялар бўла олмайди. Бундай ассоциациялар индивидуал характерга эга бўлиб, айрим тил эгалари хотирасидагина тикланади. Тил эгаси *Қизлархон*, *Ўғлой* исмли кишиларни таниса ва билса, унинг хотирасида ушбу кишиларнинг исми ёдга келиши мумкин.

Тадқиқотда «жинс» концептининг ундов ва тақлидий сўзлар орқали воқеланиши масаласи ҳам ўрганилди.

Синтактик сатҳда, айниқса, гапда «жинс» концепти ёрқин кўзга ташланиб туради. Масалан, «*Салқин шамолларгина қизнинг сочлари билан ўйнашади*», «*Юрагим сен эдинг, Гулнор*» дарак гапларида «жинс» концепти воқеланган. Худди шундай, «*Оппоқ қиз, қаерга борамиз?*», «*Нима маслаҳат берасиз, Ойгул?*» каби сўроқ гапларда, «*Эй, йигит, бутун кучингни бир куч қилиб тўпла!*», «*Куннинг тизига нима қиласан, ўғлим, салқинда ўтирсангчи!*» каби буйруқ гапларда эркак жинсига ишора қилинади. Ёки «*Вой, овсин-эй, хомсиз-да ҳали*», «*Эрнинг гапига лаққа тушиб юраверасиз*» дарак гаплари, «*Нигорани яхши, ўзига тўқ хонадонга берамиз-а, دادаси?!*» сўроқ гапи орқали ассоциатив тарзда хотирада аёл жинсига хослик хусусиятлар тикланади. Бу ҳолат айти гапларда «жинс» концептининг воқеланишини кўрсатади. Албатта, бу каби гапларда «жинс» концептининг воқеланишида улар таркибида иштирок этган атоқли отлар ҳамда шахс отларининг ўрни ниҳоятда катта. Ушбу бирликлар гапнинг семантик структурасини ташкил этувчи таянч бирликлар бўлиб, «жинс» концептининг воқеланишида муҳим аҳамиятга эга.

Тадқиқотда «жинс» концептининг йирик матнлар орқали воқеланиши масаласи ҳам таҳлил қилинди.

Учинчи бобнинг сўнгги фаслида «жинс» концептининг стилистик воситалар ёрдамида воқеланиши масаласи тадқиқ этилди. «Жинс» концептини воқелантирувчи услубий воситалар социолингвистик аҳамиятга эга мулоқот эгалари нутқида ёрқин ажралиб туради. Масалан, бувиларимиз нутқида кўп қўлланувчи «*Айланай, болам...*», «*Ўргулай, болам...*», «*Бўйларингга тасаддуқ...*» ифодалари нафақат «жинс» концептини воқелантирувчи услубий воситалар, балки ижтимоий хосланган бирликлар ҳам саналади. Зеро, Д.Лутфуллаева таъкидлаганидек, вербал ассоциациялар тил эгаларининг ижтимоий-нутқий фаолияти учун тайёр маҳсулотдир³³.

Шарқ мусулмон оламида, жумладан, ўзбек эркак ва аёлларининг шариат нуқтаи назаридан оиладаги ўрни, мулоқот даражаси, фарзандлар олдидаги мавқеи, албатта, фарқ қилади. Бу ҳолат уларнинг нутқида ҳам сезиларли тарзда акс этади. Ўзбек эркак ва аёлларининг физиологик тузилиши, психологик жиҳатидан ташқари, нутқида ҳам бир-биридан кескин фарқланишни кузатиш мумкин. Чунончи, эркаклар нутқида «*Гапнинг лўндаси шуки...*», «*Гапнинг ўғил боласини айтганда...*», «*Гапнинг қисқаси...*» каби нутқий тузилмалар тез-тез учраб туради. Аёллар нутқида эса «*Вой, эсим қурсин...*», «*Ҳа, айтмоқчи...*», «*Нима десам экан...*», «*Гапни нимадан*

³³ Лутфуллаева Д.Э. Кўрсатилган асар. – Б.107.

бошласам экан...», «Сизга нима деб тушунтирсам экан...» каби қўлланишлар кўп учрайди. Аёл ва эркаклар нутқидаги бундай ўзига хос қўлланишлар нутқнинг нафақат услубий белгига кўра, балки хотирада жинсга хосликни ассоциатив тарзда тиклашига кўра ҳам фарқланишини кўрсатади.

Ўзбек хотин-қизлар нутқида мансуб «айланай», «ўргулай», «гиргиттон», «қоқиндиқ» қўлланишлари кўпроқ кекса аёллар томонидан нутқий мулоқот жараёнида ишлатилади. Нутқий мулоқотнинг бу каби бирликлари жинсга кўра фарқланишни кўрсатади. Сўзлашув нутқида хос бундай қўлланишлар «жинс» концептини воқелантирувчи услубий воситалар ҳисобланади.

«Жинс» концептининг воқеланиши бадиий услубга оид матнларда ёрқин кўзга ташланади. Ўзбек миллатида қизга совчи келиши, келин ва куёвнинг етти пушти сўралиши қабилар миллий ва шарқона ментал хусусият саналади. «Ўткан кунлар» романидаги бир эпизодик ҳолат – уста Олимнинг севгилиси Саодатга бўлган соф муҳаббати, эркак киши бўла туриб, уят ҳамда ибодан руҳий изтиробга тушган ҳолати тасвирига назар ташлайлик:

Ош-сувдан кейин кампир Саодатни ўчоқбоши юмушига юбориб, менга қараб қўлди: – Саодатга бир яхши жойдан қуяв чиқиб қолди. Кеча унашсак, унашгудек ҳам бўлган эдик, бироқ сизнинг маслаҳатингизни олайин деб, совчиларни қайтардим, – демасинми, устимдан бир челақ совуқ сув қуйгандек энтикдим, қандай жавоб беришга тилим келмай қолди. Узоқ вақт кесак каби ҳаракатсиз қолгач, куч орқасида тилимни базўр шу сўзга ҳаракатлантирдим: – Жойи яхши бўлса, ўйлаб кўриш керак... Чаён каби мени заҳарламакда бўлган кампирнинг тўғри сўзини эшитиб туришга ортиқ тўзалмадим-да, эртагача ўйлаб жавоб беришни айтиб кампирнинг олдидан чиқдим. Чиққач, оёғи қуйган товўқдек тўрт томонга югура бошладим... Лекин бутун туни билан кўзимга уйқу келмай, тиканга ағнаган каби азобланар эдим ва сустлигим учун ўз-ўзимни сўкар эдим...

Матнда уста Олимнинг севгилиси Саодатдан айрилиб қолиши мумкинлигини ўйлаб ўзини йўқотиб қўйиши эпизоди жуда таъсирчан тасвирланган. Бундай психологик ҳолат фақат ўзбекларнинг ментал тафаккурига хос бўлиб, матнда эркак кишининг ўз севгилисига етишиш йўлидаги ахлоқий муносабатларининг қанчалик гўзал эканлиги бадиий ифодасини топган.

Хуллас, турли услублардаги матнларда «жинс» концептини воқелантирувчи ўзига хос услубий воситалар мавжуд бўлиб, улар нутқнинг жинсга кўра фарқланишини юзага келтиради.

ХУЛОСА

1. Когнитив тилшуносликда концептнинг тил воситалари орқали ифодаланиши масаласини ўрганиш муҳим аҳамиятга эга. Концепт руҳий-ментал, миллий-маданий тузилма сифатида тилнинг барча сатҳларида бевосита ёки билвосита воқеланади. Жумладан, тил эгаси нутқида кузатишга ўзига хос нутқ товуши ассоциатив тарзда «одам» концепти билан боғланади.

2. Ўзбек тилида «одам» концепти лексик-фразеологик, грамматик бирликлар ҳамда стилистик воситалар орқали воқеланади. Лексик бирликларнинг маъно кўчиши ҳодисасида ҳам ушбу концептнинг воқеланишини кузатиш мумкин.

3. Ўзбек тилида шахс отлари (*ота, она, қиз, ўғил, доцент* кабилар), кишиларнинг яшаш маконини англатувчи лексемалар (*уй, қаср, қошона* кабилар), инсонга хос характер-хусусият, ҳолат, хатти-ҳаракатларни англатувчи лексик бирликлар (*эсли, доно, ақлли, аҳмоқ, тингламоқ, гапирмоқ, анграймоқ* кабилар), *мен, сен, у, биз, сиз, улар, ҳамма* каби ишора бирликлари «одам» концепти билан ассоциатив боғланади.

4. «Одам» концепти билан ассоциатив боғланувчи бирликлар ичида айрим ундов ва тақлид сўзлар, эгалик ва шахс-сонаффикслари, *-овлон, -ов, -ала* грамматик шакллари ҳамда ҳурматни ифодаловчи морфологик воситалар муҳим ўрин тутди.

5. Гап ёки ундан йирик матнлар «одам» концептини воқелантирганда тил эгалари тасаввурида инсон қиёфасини тиклаб, ассоциатив боғланишни ҳосил қилади.

6. Ўзбек тилида айрим ҳайвон, парранда номлари, шунингдек, шахс отлари, атоқли отлар жинсга кўра фарқланишни ҳосил қилади. Бундай лексик бирликлар «жинс» концептини воқелантирувчи лексик воситалар саналади.

7. Нутқда аёл ва эркаларга нисбатан қўлланиб, уларга хос ташқи кўриниш, характер-хусусиятларни акс эттирувчи *гўзал, латофатли, назокатли, ҳомиладор, яғриндор, серсоқол, кўса, тепакал* каби лексемалар жинсга ишора қилиш асосида «жинс» концептини воқелантиради. Бундай лексемалар «жинс» концепти билан ассоциатив муносабатга ҳам киришади.

8. «Жинс» концепти фраземалар, айрим мажозий-рамзий кўчма маъноли бирликлар ёки ўхшатишга асосланган тасвир воситалари орқали ҳам вербаллашади. Нутқда фақат эркалар ёки фақат аёллар нутқида хос фраземалар мавжуд бўлиб, улар жинсга кўра фарқланишни ҳосил қилади.

9. Ўзбек тилида отларнинг *-жон, -хон, -ой* каби эркалаш шакллари эркалаш, суйиш каби коннотатив маъноларни ҳосил қилиш билан бирга, баъзи турдош отларга қўшилиб, атоқли отларни шакллантиради ва уларни жинсга кўра фарқлайди.

10. «Жинс» концептига ишора қилувчи *вой, ҳо, ҳой-ҳой, пиқ-пиқ, хиринг-хиринг, хўнг-хўнг, шивир-шивир, пичир-пичир* ундов ва тақлид сўзлари ушбу концепт билан ассоциатив тарзда ҳам боғланади.

11. Синтактик сатҳда гап ва ундан йирик матнлар орқали «жинс» концептининг воқеланишида ўзига хос жиҳатлар кузатилади. Матнда акс этган аёл ва эркалар тавсифи, уларнинг нутқи орқали «жинс» концепти воқеланади.

12. Турли услублардаги матнларда «жинс» концептини воқелантирувчи ўзига хос услубий воситалар мавжуд бўлиб, улар нутқнинг жинсга кўра фарқланишини кўрсатиб туради.

**SCIENTIFIC COUNCIL AWARDING SCIENTIFIC DEGREES
DSc.03/30.12.2019.Fil.19.01 AT TASHKENT STATE UNIVERSITY OF
UZBEK LANGUAGE AND LITERATURE NAMED AFTER ALISHER
NAVOIY**

KOKAND STATE PEDAGOGICAL INSTITUTE

YIGITALIYEV UMIDJON SAMINOVICH

**THE CONCEPTS OF «HUMAN» AND «GENDER» IN UZBEK
RELATED TO ASSOCIATE-VERBAL UNIONS**

10.00.01 – Uzbek language

**DISSERTATION ABSTRACT FOR DOCTOR OF PHILOSOPHY (PhD)
ON PHILOLOGICAL SCIENCES**

Tashkent – 2020

The theme of PhD dissertation is registered by Supreme Attestation Commission at the Cabinet of Ministers of the Republic of Uzbekistan under the number B2019.3.PhD/Fil485.

The dissertation has been prepared at the Kokand State Pedagogical Institute.

Dissertation abstract is placed on the web site of the Scientific Council (www.navoiy-uni.uz) and educational informational portal of «Ziyonet» (www.ziyonet.uz) in three languages (Uzbek, English and Russian (resume)).

Scientific advisor: **Nabieva Dilara Abdulhamidovna**
Doctor of Philological sciences, Professor

Official opponents: **Lutfullayeva Durdona Esonovna**
Doctor of Philological sciences, Professor

Iskandarova Sharifa Madalievna
Doctor of Philological sciences, Professor

Leading organization: **Bukhara State University**

Dissertation defense will be held at the meeting of the Scientific Council DSc.03/30.12.2019.Fil.19.01 at Tashkent State University of Uzbek Language and Literature named after Alisher Navoi on _____ at _____. (Address: 100100, Tashkent, Yakkasaray district, Yusuf Khos Hojib street, 103) Tel.: (99871) 281-42-44; fax: (99871) 281-42-44, (www.navoiy-uni.uz).

The dissertation can be found at the Information Resource Center of Tashkent State University of Uzbek Language and Literature named after Alisher Navoi (registered by _____). (Address: 100100, Tashkent, Yakkasaray district, Yusuf Khos Hojib Street, 103. Tel.: (99871) 281-42-44; fax: (99871) 281-42-44, (www.navoiy-uni.uz).

The abstract of the dissertation was distributed on «____» _____ 2020
(Registry record No «____» dated _____ 2020).

Sh. S. Sirojiddinov
Chairman of the Scientific Council awarding
Scientific degrees, Doctor of Philological Sciences,
Professor

K.U.Pardayev
Scientific Secretary of the Scientific Council
awarding Scientific degrees, Doctor of Philological Sciences,
Associate Professor

N.M.Makhmudov
Chairman of the Scientific Seminar at the Scientific
Council awarding Scientific degrees, Doctor of Philological
Sciences, Professor

INTRODUCTION (annotation of the PhD dissertation)

Actuality of the research. At the present stage of development of world linguistics, learning the language system on the basis of anthropocentric research is a priority. In associative linguistics, which has emerged as a particular area of anthropocentric linguistics at the beginning of the century, great attention is paid to the study of the interrelationship of language units and the association of language units with associative lines.

One of the important tasks of world linguistics is to identify language units that are associated with certain concepts, and to explore the potential for associative communication and conceptual space. It is well-known that while concepts in the language of the linguists are based on conceptual knowledge, the linguistic and extra-trivial units that associatively recall this concept are also represented. In this cognitive process, the study of associative units associated with the concept of linguistic memory can provide valuable theoretical knowledge not only for cognitive linguistics but also for associative linguistics.

In modern Uzbek linguistics too much attention is paid to modern methods of research of the language system, especially in the anthropocentric aspect. It is no coincidence that the Strategy of Action for the five priority areas of development of the Republic of Uzbekistan for 2017-2020 emphasizes «... improving the education system, enhancing opportunities for quality education services»¹. Of course, further research in this area of our linguistics needs to be further developed, and the study of the human factor in language in various aspects. In this regard, it is important to realize the concept of «human» and «gender» in the Uzbek language, and to explore the associations associated with these concepts based on the principles of cognitive and associative analysis. This is not only the relevance of the research topic, but also the need for research.

The thesis serves to some extent to carry out tasks specified in some normative-legal acts related to the Decree of the President of the Republic of Uzbekistan as of May 13, 2016 N UP-4797 «On the establishment of Tashkent State University of Uzbek Language and Literature named after AlisherNavoi», Decree as of May 24, 2017 N PP-2995 «On measures of further improvement of the system of preservation, study and promotion of ancient written sources», Decree of the President of the Republic of Uzbekistan as of February 17, 2017 N PP-2789 «On measures of further improvement of the activities of organizing scientific researches, management and financing of the Academy of Sciences», and the Decree of the PF-5850 as of October 21, 2019 «On measures to radically enhance the status and prestige of the Uzbek language as a state language».

The dependence of the research on the priorities of the national science and technology development. The dissertation was executed in the priority direction of development of science and technology of the republic in the

¹ Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 7 февралдаги ПФ-4947-сонли «Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида»ги Фармони.

«Spiritual-moral and cultural development of the democratic and legal society, formation of innovative economy».

Level of the studiedness of the problem. Structural linguistics, which is still considered to be the most advanced linguistics, has focused on imhuman learning of the language without transcendental phenomena, and the speaker and listener, who are subjects of linguistic activities, have been ignored by researchers. However, no language can be properly and fully studied without the linguist². Because, in each speech act the trace of the speaker is felt. To overcome this limitation of structural linguistics, research is now underway in anthropocentric aspect. In other words, the anthropocentric paradigm in linguistics was the result of efforts to fill that gap.

Research methods of modern linguistics in the study of the human factor in language are reflected in research in the field of cognitive linguistics, linguistic culture, sociology, linguistics, psycholinguistics, associative linguistics. I.Galperin, N.Karulov, N.Jinkin, N.Komsky, Yu.Stepanov, A.Lontev, J.Lakoff, A.Vejbitskaya, E.Kubryakova, V.Maslova, who conducted research in these areas in foreign linguistics. , B. Belyanin's research is noteworthy³.

In Uzbek linguistics A.Nurmonov, N.Mahmudov, Sh.Safarov, E. Begmatov, A.Mamatov, M.Hakimov, S.Muminov, D.Hudoyberganova, D.Lutfullaeva, Sh.Ushumanova, S.Boymirzaeva, A.Rahimov, The research of I.Azimova, N.Hashimova and others shows that the language system was studied on the basis of anthropocentric paradigm⁴.

So far, our linguistic research on anthropocentric aspect has focused mainly on the linguistic, pragmatic, derivative, lingua-cultural, psycholinguistic, associative properties of the text. However, the problem of associative verbal expression, lingua-cognitive analysis of the concept of «human» and «gender» in

² Нурмонов А. Танланган асарлар. 3-ж. –Тошкент: Академнашр, 2012. – Б.33; Худайберганова Д. Ўзбек тилидаги бадий матнларнинг антропоцентрик талқини: Филол.фан. д-ри. ...дисс. автореф. –Тошкент: ЎзРФА ТАИ, 2015. – Б.6.

³ Худайберганова Д.С. Кўрсатилган тадқиқот. – Б. 6-7.

⁴ Мўминов С. Ўзбек мулоқот ҳулкининг ижтимоий-лисоний хусусиятлари: Филол.фан. д-ри. ...дисс.автореф. –Тошкент: ЎзРФА ТАИ, 2000. – 47 б.; Ҳақимов М.Х. Ўзбек тилида матннинг прагматик талқини: Филол.фан. д-ри. ...дисс. –Тошкент: ЎзРФА ТАИ,2001. –283 б.; Сафаров Ш. Когнитив тилшунослик. – Жиззах: Сангзор, 2006. –91 б.; Азимова И. А. Ўзбек тилидаги газета матнлари мазмуний перцепциясининг психолингвистик тадқиқи: Филол.фан. номз. ...дисс.автореф. –Тошкент: ЎзМУ, 2008. –24 б.; Нурмонов А. Имманентликдан когнитивликка // Ўзбек тили ва адабиёти. –Тошкент, 2009. –№6. –Б.104-107; Боймирзаева С. Ўзбек тилида матннинг коммуникатив-прагматик мазмунини шакллантирувчи категориялар: Филол.фан. д-ри. ...дисс. –Тошкент: ЎзРФА ТАИ, 2010. –320 б.; Usmanova Sh. R. Lingvokulturologiya (Darslik). – Toshket: Universitet, 2019. – 191 b.; Махмудов Н.Тилнинг мукамал тадқиқи йўллари излаб ... // Ўзбек тили ва адабиёти. –Тошкент,2012. –№5. –Б.3-16; Маматов А. Тилга когнитив ёндашувнинг моҳияти нимада? / Ўзбек тилшунослигининг долзарб муаммолари (проф. А.Нурмонов таваллудининг 70 йиллигига бағишлаб ўтказилган илмий-амалий анжуман материаллари). – Андижон,2012. –Б.212-220; Раҳимов А. Тилини парадигмалар асосида ўрганиш муаммолари //Ўзбек тили ва адабиёти. –Тошкент, 2012. –№2. – Б.20-25; Бегматов Э. Антропонимлар – антропоцентрик тадқиқ объекти // Ўзбек тили ва адабиёти. –Тошкент,2013. – №3. –Б. 35-39; Худайберганова Д. Ўзбек тилидаги бадий матнларнинг антропоцентрик талқини: Филол.фан. д-ри. ...дисс. –Тошкент: ЎзРФА ТАИ, 2015. –240 б.; Лутфуллаева Д. Ассоциатив тилшунослик назарияси.–Тошкент:MERIYUS, 2017. – 140 б.; Ҳошимова Н.А. Ўзбек тилида ассоциатив муносабатлар: Филол. фан. бўй. фалс. докт. ... (PhD) дисс. автореф. – Фарғона, 2018. – 47 б.

linguistic terms on the basis of certain language units in the Uzbek language was not a special research object.

Relationship of the dissertation theme with the research plan of the executed higher education institution. The research was carried out as part of the research plan of the Kokand State Pedagogical Institute on «Priorities of Linguistics in the 21st Century» (2012-2017).

The purpose of the research. The realities of the concept of «human» and «gender» in the Uzbek language are the study of the associations associated with these concepts based on the principles of cognitive and associative analysis.

The tasks of the research:

to clarify specific features of functional-sehumantic, conceptual and associative analysis in the study of Uzbek language units;

to reveal cognitive, associative and verbal features of the concept of «human» and «gender» in Uzbek;

to study the actualization of the concept of «human» and «gender» in the language, to identify the actuators that realize these concepts;

to determine the associative power of the units associated with the concept of «human» and «gender»;

to identify stylistic means of realizing the concept of «human» and «gender» based on different speech methods, to reveal their associative and verbal character;

to study of the associative domain of the concept of «human» and «gender» and its composition on the basis of associative experience materials.

The object of the research were in Uzbek language the concepts of «human» and «gender» relying on lexical-grammatical units and stylistic means of Uzbek language to describe the conception of these concepts in the language.

The subject of the research is the lexical, grammatical units and stylistic means of the Uzbek language, which are associated with the concepts of «human» and «gender».

Research Methods. Descriptive, functional-sehumantic, associative and conceptual analysis methods were used to cover the topic of the dissertation.

The scientific novelty of the study is as the following:

the cognitive and associative-verbal features of the concepts «human» and «gender» in the Uzbek language are proved on the basis of examples;

the question of the actual realization of the concepts of «human» and «gender» in the language was identified, and the lexical-grammatical and stylistic actuaries were identified;

the units associated with the concepts of «human» and «gender» are separated, and the power of associative association with the concept is defined;

revealed the associative and verbal features of stylistic means that convey the concepts of «human» and «gender» on the basis of various speech methods;

on the basis of experimental materials, the associative field of the concepts of «human» and «gender» are defined, and it is scientifically justified that the nucleus and peripheral components that comprise it are associative.

Practical importance of the results of research are followings:

Dissertation materials can be served as a scientific and practical resource for lectures and workshops in the following subjects: «Cognitive Linguistics», «Sociolinguistics», «Text Linguistics», «Associative Linguistics». The research will also be used effectively in the organization of special courses and seminars in the subject of philology.

Reliability of the results of the research. The reliability of the results of the research is clear, problem-based, scientifically validated using associative and cognitive analysis methods, allowing the conclusion of the analysis to be based on the nature of the Uzbek language, their methodological validity, associative with the concept of «human» and «gender». This is because of the lexical, grammatical, and stylistic capabilities of the Uzbek language in explaining the area of the related units.

Practical and theoretical value of the research. The scientific significance of the results of the dissertation is to enrich the existing scientific and theoretical knowledge with regard to the actualization of the concept of «human» and «gender» in the Uzbek language, as well as its association with various units of the language; as a theoretical basis for research in cognitive linguistics and associative linguistics, in particular, the identification of associative associations with a particular concept and their associative-verbal properties.

The results of the research include the development of textbooks, humanals on «Cognitive Linguistics», «Associative Linguistics»; to compile educational dictionaries on these subjects.

Approbation the results of the research. Contemporary worlds in the formation of language competence in A-1-126, from theoretical conclusions about the understanding of the world in the «world and human» - the gnoseological basis of creative thinking, the role of functional-semantic analysis in the study of «language units, and the need for anthropocentric paradigm Methods» (Ministry of Higher and Secondary Special Education, May 8, 2018, No. 89-03-1774). As a result, the scholarship of the stylistic humanals created under the grant has increased;

Theoretical conclusions regarding the expression of the concept of «human» in the linguistic system, and scientific conclusions about the classification of texts in terms of «gender» in the search for textual content by students of higher education institutions, based on BM-V-F4-014 «research on intellectual analysis issues» (Ministry of Higher and Secondary Special Education, May 8, 2018, No. 89-03-1774). As a result, the linguistic cognitive approach to communicating language with other people is introduced into the information education system;

Conclusions about the demonstration of national identity in the study of anthropocentric aspect of the Uzbek language, as well as the scientific-theoretical bases on the social and psychological and ethno-linguistic aspects of male and female relations in the family relations of Uzbek people through the analysis of the concept of gender. October 21, 2017 by the State Unitary Enterprise «Madaniyat va ma'rifat(Culture and education)» TV channel used in the talk show «Til mo'jizasi (Charm of the Language)» (Reference of SUE «Madaniyat va

ma'rifat(Culture and education)»of the National Television and Radio Company of Uzbekistan dated on May 16, 2018 No. 01-16 / 288). As a result, the content of this program is enriched with content.

Publication of research results. According to the results of the dissertation, 44 scientific papers, 9 articles including 15 articles in the recommended scientific papers of our Republic, 2 of which were published in foreign journals, are recommended for publication of the main results of PhD dissertations of the Higher Attestation Commission of the Republic of Uzbekistan.

The structure of the research. The dissertation consists of introduction, three chapters, conclusion and a list of references, with a total size of 138 pages.

THE MAIN CONTENT OF THE DISSERTATION

The dissertation introduction is based on the urgency and need of the research topic, the degree of study of the problem is described, the purpose, objectives, object and subject of the research, scientific novelty, practical results are described; the theoretical and practical significance of the results obtained, the implementation of the study, the publication of the results, and the structure.

The first chapter of the dissertation is titled «**Integration of cognitive and associative-verbal paradigms in linguistic system research**», where linguistic views on concepts, principles of conceptual analysis are analyzed, anthropocentric interpretation of functional-sehumantic and associative field. The first chapter of this chapter, «Understanding the World as a Gnoseological Basis of Creative Thinking in the Universe and Human», addresses the question of the role of language in perception of reality.

It is well-known that understanding the world and being active in it are the product of creative thinking. According to the great scholar Abu Nasr Farabi, «Knowing something is acquired by speech or by imagination - by the power of imagination or emotion»⁵. Thus, rational thinking and irrationality, logic and intuition, mental state, and rational knowledge in creative thinking are important.

One of the central problems of linguistics is the perception of the world in the world of humanity and its reflection through language, in other words the study of the gnoseological and ontological nature of the language. According to A.Nurhumanov, the language is philosophically gnoseological and ontological, and when applied to the language from a gnoseological point of view, it is first of all that the person understands the world through the language, and the second is the collection of language knowledge of the language⁶. It is understood that in determining the gnoseological nature of language, it is important to study the mechanism of human perception and reflection in the language.

Since everything is reflected in the mind, it does not need to be as pure as a mirror. The process of reflection is influenced by the subject's attitude to the

⁵ Фаробий Абу Наср.Фозил одамлар шахри.–Тошкент: Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 1993. – Б.152.

⁶ Нурмонов А.Н. Лингвистик тадқиқот методологияси ва методлари. – Тошкент: Академнашр, 2010. – Б.14.

object. The human perception of creation is always subjective. However, it is wrong to conclude that what we know is not a reality but merely a result of feeling and feeling. The process of subjective cognition of reality is under the control of experience, and as a result, we gain an objective knowledge of reality. As a person perceives reality, he tries to reflect it in language. Perception of all things cannot be accomplished without language. In this process, the study of the relationship of nature - human - language is of great importance.

The second chapter, entitled «Lingua-cognitive Problems of Conceptual and Conceptual Analysis», explores and approaches existing linguistic views on the concept and method of conceptual analysis.

In cognitive linguistics, the concept has different meanings. According to S.A. Askoldev-Alekseev, the concept is a phenomenon of thought, which reflects humanity of the same subjects, actions, and functions of thought in the process of thinking⁷. E.S. Kubryakova appreciated the concept as a unit of thinking that reflects our mental and spiritual capabilities and human knowledge and experience⁸. According to Z.D. Popov, I.A. Ster the concept is a comprehensive mental unit, a quantum part of knowledge in the form of a structure⁹. According to S. Safarov, the conception combines the image, perception and emotional structures of the mind, which form the basis of the concept - the reflection of reality, reflecting the human worldview. It is understood that the concept is a unit that is active in the human perception of the world, which is manifested in the mind of the world, reflecting the worldviews and national-ethnic features of the linguists¹⁰.

Linguists have also focused on the national-cultural aspect of the concept. N.D. Arutyunova understands the concept as a cultural layer that links human beings and beings¹¹. D. Hudoyberganova also acknowledges the national-cultural nature of the concept. He described the concept in three ways: 1. In cognitive linguistics: a unit of information system that reflects the mental and psychological capabilities of the human mind, its knowledge and experience. 2. In lingua-culturology: a collective consciousness, characterized by ethno-cultural peculiarities, possessing the mentality and linguistic expression. 3. Psycholinguistics: an active perceptual-cognitive-affective structure arising in the cognitive and communicative activities of a person, subject to the regularities of his or her mentality¹².

Approving the opinion of D. Khudoyberganova, N. Khashimova¹³ has stated in her thesis: «Every concept has its own conceptual space, which in turn forms the

⁷ Аскольдов С.А. Концепт и слово / Русская словесность. От теории словесности к структуре текста. – М.: Академия, 1997. – С.267.

⁸ Кубрякова Е.С. Язык и знание (на пути знаний о языке: части речи с когнитивной точки зрения, роль языка в познании мира). – М.: Языки славянской культуры, 2004. – С.14.

⁹ Попова З.Д., Стернин И.А. Понятие «концепт» в лингвистических исследованиях. – Воронеж. 2000. – С.4.

¹⁰ Сафаров Ш. Семантика. – Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2013. – Б.275.

¹¹ Арутюнова Н.Д. Введение // Логический анализ языка: Ментальные действия. – М.: Наука, 1993. – С.3.

¹² Худойберганова Д. Лингвокультурология терминларининг қисқачча изоҳи лугати. – Тошкент: «Turon zamin ziyo», 2015. – Б.25.

¹³ Khashimova NA, Uzbek tilida assotsiativ munosabatlar. (Associative Relationships in Uzbek): (PhD in Philology thesis). – Farghona, 2018. – P. 93.

organizational elements of the general conceptual space of an individual or the whole nation»¹⁴. In our view, the concept is not a solid mental unit, so a person usually compares the concept with the knowledge contained in his mind and combines it into certain categories. After all, a human being creates linguistic categories by categorizing the universe. It is estimated by the enrichment of his personal conceptual knowledge. Therefore, the concept is always in development.

As it was proved, the concept is not only a psycho-mental phenomenon but also a unity that reflects ethnocultural features.

In the dissertation, the views about the features of such terms as *the concept*, *the notion*, *the meaning* and their differences are discussed in the associative aspect. In particular, it is stated that *the concept* is a unity of thinking, while *the meaning* is the semantic unity of the language; and in the structure of *the notion* the content plays a key role, while in the structure of the *concept* the main part belongs to the emotional and expressive attitude. An analysis of the *meaning structure* of language is essential in elucidating the linguistic nature of the term «concept». In the dissertation, the outcomes about the types and models of the concept, as well as the object of the cognitive linguistics study, its objectives, and tendencies are provided.

The first chapter's paragraph, titled «The Anthropocentric Interpretation of Functional-Semantic and Associative Fields», presents information on the nature of the semantic and associative fields, their difference, component parts and structure.

In linguistics, the concept of *associative space* is one of the central terms. The term «associative field» was first introduced to science by the famous French linguist Sh.Bally¹⁵.

The associative field is structurally lexicographical and is a set of associatively related semantic and grammatical units of the linguistic system that expresses the specific reality reflected in human's mind, its full verbal expression along with its other states, and the human's imagination and knowledge about it.¹⁶ In linguistics, associative space differs from the other fields, including the functional-semantic (meaningful) field.

The scientific literature interprets the concept of a functional-semantic field differently. According to «The Theory of Linguistics» by professor A.Nurmonov and Sh.Iskandarova, in German linguistics to define the functional-semantic field different terms are used: «L.Vaysberg names it as a certain part of the language meaning», «a part of the content», while I.Trir understands the meaningful fields as a «field of notions», G.Ipsen interprets it as a semantic field of the group of words united grammatically and by their meaning. A.Jolles calls it as a «semantic union»¹⁷.

¹⁴ Khashimova NA, Uzbek tilida assotsiativ munosabatlar. (Associative Relationships in Uzbek): (PhD in Philology thesis). - Farghona, 2018. - P. 93.

¹⁵ Balli Sh. The General linguistics and Problems of the French. - M, 1955. - P. 72.

¹⁶ Lutfullaeva D. Assotiativ tilshunoslik nazariyasi (Theory of Associative Linguistics). — Tashkent: MERIYUS, 2017. - P. 58.

¹⁷ Nurmonov A., Iskandarova Sh. Tilshunoslik nazariyasi (Theory of Linguistics). - Tashkent: "Fan", 2008. - P. 80.

In order to clarify the concepts of the functional-semantic field and the associative field, it is important to pay close attention to their differences. A functional-semantic field is the integration of heterogeneous units of different levels into certain groups in the human's memory on the basis of a common trait¹⁸.

The associative field in its turn is the sum of associatively related (reminding of each other) language units, which is built on relations between units from the same or different layers.

Commenting on the concept of an associative field, D. Lutfullaeva states that this field combines semantically interrelated units as well as semantically unrelated units that have been restored in the memory of the native speakers' in accordance with their mentality, worldview, interests, and knowledge of the world¹⁹.

The associative field is unrestricted and can include syntactic units as well as lexical units. For example, the phrase «He is a conscious creature» can be included as an associate in the associative field of «the man». However, no such units participate in the meaningful field of the lexical unit. In the dissertation in order to provide a practical confirmation of theoretical ideas, selecting two stimulus words – «a man» and «a gender» - a free associative experiment²⁰ based on a method of the associative experiment²¹ was held. As a result, it was revealed that the problems of meaningful communication, associative linkage of language means and associative-verbal formation of speech structures are related to the individuals' factors.

The second chapter of the dissertation is titled «**Associative Units for the Realization of the Concept of the «Human» in the Uzbek Language**». The first chapter of this chapter analyzes the actualization of the concept of «human» through lexical-phraseological units and the associations associated with this concept.

Despite the fact that in the Uzbek linguistics the lexeme group has some ideas about the concept of «person», the concept of «human» has not yet had its full linguistic-philosophical and conceptual-associative character²². Realization of the

¹⁸ Nurmonov A. Paradigama va uning olamning lisoniy manzarasi (OLM)ga munosabati.(Paradigm and its Relation to the Linguistic Picture of the Universe (LPU).) Selected works in 3 volumes. Volume III. - Tashkent: Akademnashr, 2012. - P.105.

¹⁹ Lutfullaeva D. Assotiativ tilshunoslik nazariyasi (Theory of Associative Linguistics). — Tashkent: MERIYUS, 2017. - P. 59.

²⁰ Osipov Ya.V. Metodologicheskoye znachenie assotiativnogo eksperimenta K.Yunga v razrabotke A.R.Luriya osnov reaktologicheskoy teoriiy affektivnogo povedeniya (Methodical meaning of the K.Yung association experiments in the interpretation of the basis of reactological theory of the affected behavior by A.R. Luriya.) // Vestnik Severnogo (Arkticheskogo) federalnogo universiteta. Series: Гуманитарные и социальные науки (Humanity and Social Science). - 2011. - No. 1 - P.124; Lutfullaeva D.E. Assotiativ tilshunoslik nazariyasi (Theory of Associative Linguistics). - Tashkent: MERIYUS, 2017. - P. 80.

²¹ Goroshko E.I. Integrativnaya model svobodnogo assotiativnogo eksperimenta (The integrative modal of a free associative experiment). - Kharkov; - Moscow: The group "RA - Karavella", 2001. - p.16.

²² Исмоилов И. Туркий тиллар кавм-кариндошлик терминлари. —Тошкент: Фан, 1966; Данияров Р. Заимствование русско-интернациональных личных имен узбекским языком: Автореф. дисс. ...канд. филол. наук. —Ташкент, 1967; Тожиев Ё. Ўзбек тилида шахс отлари ясовчи аффикслар синонимияси. —Тошкент: Фан, 1987; Абдиев М.Б. Аффиксальный способ образования названий лиц в узбекском языке: Автореф. дисс. ... канд.филол.наук.—Ташкент, 1991;Нарзиева М. Семантическая структура имен существительных возрастной характеристики лица в узбекском языке: Автореф. дисс. ...канд.филол.наук. —Ташкент, 1991; Искандарова Ш. Ўзбек тили лексикасини мазмуний майдон сифатида ўрганиш (шахс микромайдони):

concept in speech is common in lexemes and phrases²³. It is also possible to observe the concept in the case of lexical units' displacement.

In the Uzbek language the names of relatives, father, mother, daughter, son, brother, sister, brother, postgraduate students, doctoral candidates, associate professors, professor lexemes denoting scientific activity and academic titles; house, castle, apartment lexeme, denoting residence of people; human-wise, intelligent, intelligent, stupid, fearless, brave, humble, honest, arrogant, shy, shy, businesslike, sophisticated, intelligent, knowledgeable, patient, generous, generous, lexeme can directly restore the concept of «human».

This feature includes listening, speaking, fighting, smelling, napping, eating, getting sick, having children, dressing up, getting dressed, angry, irritated, old lexemes, which denote human behavior, different situations; I, you, him, us, you, they, all, all, everybody, nobody, anyone, are also characteristic of sign units. This means that any lexical unit associated with human semen can associatively represent the concept of «human» in the language of the linguists.

The concept of «human» is also realized through the portable meanings of lexical unity. For example, the metaphorical use of short hair, jeans, and blonde hair in a speech is associatively associated with the concept of «human»: The short hair behind it waits in anticipation. The following example illustrates the concept of «human» through synecdoche: Lovers cling to each other with their hands (Fame).

The word clinging in this sentence comes with the meaning of «adhesion», and it directly restores the concept of «human». In fact, the derivative meaning of the verb is «to cling». The derivation of the word «intersection» refers to the synonym for the whole meaning of the word. Of course, the syntactic device also plays an important role in the associative realization of the concept of «human».

In the Uzbek language, the verb to have a horse has the same genetic meaning as «to ride on a horse» and the verb «to loose from a knot». With the passage of time, the verb «to go somewhere» means to take the key out of the hole²⁴. In our view, in both cases, the functional conception of «human» in the memory of language owners is restored. The action of these verbs in relation to the person contributes to the realization of the concept of «human» in the memory of the linguists.

The associative reality of the concept of «human» through Uzbek phrases is also unique. In some linguistic approaches to sehumantic-functional properties of

Филол.фан.докт ... дисс.автореф.–Тошкент,1999; Курбонова М., Шокирова Х. Кесимлик шаклидаги шахс-сон актанти ва унинг агенс валентлиги муносабати // Ўзбек тили ва адабиёти. –Тошкент, 2008. – № 3. – Б.36-41; Шокирова Х. Ўзбек тилида кесимлик категорияси: шахс актанти ва унинг нуткий воқеланиши.Филол.фан.номз. ... дисс.автореф.–Тошкент, 2009. –Б.25.

²³ Болдирев Н.Н. Концепт и значение слова // Методологические проблемы когнитивной лингвистики. – Воронеж, 2001.– С.25-36.; Болдирев Н.Н. Когнитивная семантика: курс лекций по английской филологии / Тамбов:Изд-во Тамб. ун-та, 2001. –123 с.

²⁴ Бу ҳақда қаранг: Миртожиев М. Ўзбек тили семасиологияси. – Тошкент: Мумтоз сўз, 2010. – Б.108.

phrases that represent personality and its features in Uzbek linguistics²⁵. However, associative expression of the concept of «human» in the phraseemic layer is one of the pressing problems facing our modern theoretical linguistics.

It is noteworthy that some of the phrases describe not only the restoration of the concept of «human» in memory but also the changes in his mental state. Examples are pale, heart (i) ink, hard (i) blood. All three phrases have the meaning of «sadness», but the meaning of «sadness» is in the initial phase (slightly) in the pseudo-phrase, the higher in the ink (the stronger), and the highest in the deep-blooded phrase²⁶. Accordingly, the pseudo-phrase means «a little bit sad», the ink phrase «bad mood», the bloody phrase «full of grief and sorrow».

It should be noted here that associative verbal expression of the concept of «human» through phraseological units is carried out in a figurative, emotional and expressive manner. It can also be seen in the following phraseological groups: 1. Mental words: a) Negative dyes: Eating - eating inside - frying on one's own fat; be patient; b) Positive Phrase: With the mouth in the ear - head in the sky, no place to plant - like distrust of heaven and earth. 2. Phrases that reflect thinking activity: incompetence - headache, swelling - head scratching, nails scratching - looking for cutaway hair. Such phrases have a negative stain. 3. Phrase words for speech activity: to make a noise - to lift the head, to go to the habit - to jump, to put on the mouth - to bite the wax. Such phrases also have a negative dye. 4. Phrases that describe the behavior, position, and interactions of individuals: to discredit - to discredit, to punish - to put one's feet in a boot, to insult. Such phrases also have a negative dye.

Based on the above, it can be concluded that the lexeme and phrases of the sehumantics, metonymy, synecdote, and co-workers are important in the associative realization of the concept of «human» in Uzbek.

This section of the dissertation also analyzes grammatical means associated with the concept of «human».

On the morphological surface, nouns and pronouns play an important role in the associations associated with the concept of «human». We analyze the invasive morphological unit with the active name of the inviter. These units engage directly with the concept of «human».

It is well known that nouns or nouns are not formed by the nouns of a particular mold, but are nouns or subconscious, which denote a person by any character, and all the meanings and functions of the verb form, but whose names are the derivatives of a particular mold. , are speech structures whose syntactic ability is fully retained²⁷. Nonetheless, invader and inviting units can be

²⁵ Абдуллаев А. Ўзбек тилида экспрессивликнинг ифодаланиши. – Тошкент: Фан, 1983.–Б.39-41; Қиличев Э. Бадий тасвирнинг лексик воситалари. –Тошкент: Фан, 1982.–Б.16; Вафоева М. Шахс хусусиятини ифода этувчи фраземалар // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 2017. – № 4. – Б. 98-102.

²⁶ Раҳматуллаев Ш. Ўзбек фразеологиясининг баъзи масалалари. Фразеологик бирликларда полисемия, синонимия, вариация, антонимия, омонимия ва омонимлик. – Тошкент: Фан, 1966. –Б.145.

²⁷ Тожиев Ё. Ўзбек тилида шахс отлари ясовчи аффикслар синонимияси. – Тошкент, 1987. –Б.78.

associatively associated with the concept of «human» based on the identity of the individual²⁸. Compare: *human-spinner*, *human-striker*.

In the Uzbek language, the morphological categorical forms indicated above, associations associated with the concept of «human» in the linguistic memory of linguists, in addition to linguistic forms, include non-classical means, morphological phenomena, including a group of words. In our communicative communication, the concept of «human» is also realized through some incentives and imitations, which are part of a certain group of words. In particular, words such as «hello», «hello», «o», «sigh», «admiration», «oparin», «ball», «adoration», «laughter», «laughter», «Word human» associatively restored in the linguistic memory of the linguists through the grammatical meaning of the words «whisper», «whisper». In other words, these morphological units form an associative association with the concept of «human» in human memory.

We can say that all the excitement associated with the emotional state of a person directly resembles the concept of «human». Therefore, when we hear the words of Allaah or the call of sorrow, the person is in a certain position. Also, the comhumandments of human speech, such as, yes, huh, and o, are associatively associated with the concept of «human», even if the person whose word is spoken is for a moment gone away. This indicates that the concept of «human» is associatively restored in memory by associating with all kinds of excitement or emotion that is addressed to a person.

It is worth noting that only the imitation words created in relation to a person's voice or condition can be directly associated with the concept of «human». For example, in the speech, the word imitation is used both for a person and for satin or for other fabrics. When this mimic word applies to a person, he associates with the concept of «human». The words «flame burns in my face ...» (T.Murod) uses the word imitation to refer to the human face as it restores the concept of «human» in memory. But the mimicry used in the phrase, «Atlas Shine Illuminates» does not show this feature.

At this point, let's focus on the role of the concept of «human» in the syntactic capabilities of some morphological agents. The associative association of ownership and personality affinities with the forms of communication in the Uzbek language becomes a reality in their syntactic interactions with other words in the syntactic surroundings. Specifically, ownership and identity attachments all associate with the concept of «human» in all forms of unity and plurality. That is, my book, your book, your book, your book, as well as your read, read, read, grammatical forms that you read directly in the memory of the linguists are in the mind.

Naturally, the associative realization of the concept of «human» through these categorical forms is related to their individual identity, that is, their dexterity. The property affixes that make up the person's dexterity can make the person (the

²⁸ Салоев Р. Ўзбек тилида исми фоиллар: Филол. фан. номз. ...дисс.автореф. – Самарқанд, 1994. – Б.3.

speaker, the listener or the other person) aware of the subject to which they are linked.

Similarly, the number affixes are associatively reminiscent of the behavioral person (s) by referring to the person. Therefore, these affixes require the use of human diamonds in syntactic surroundings. In the course of speech these diamonds and these grammatical forms form a specific pleonasis, that is, repetition. In my book, as we have come, this pleonasm is evident in the expression of the terms «human», «person» and «number»²⁹.

It is noteworthy that in the speech I, II, the concept of «human» in the possessions and the suffixes of the person is clearly reflected. Therefore, when these forms are used in relation to objects and objects (plants, animals, etc.), the art of identification, revival (diagnosis) arises.

In the Uzbek language, grammatical forms with *-ovlon*, *-ov* and morphemes are also directly associated with the concept of «human». Compare: human is five, human is three, human is two. The grammatical forms of *-ov*, *-avlon* are closely linked to the concept of «human», but the associative association of the two affixed grammatical forms with the concept of «human» is contextual. Compare: Four girls - four products.

Apparently, the suffix *-on*, *-ov*, and *-with* integrate into the concept of the «human» as they form an association. In this conflict, *-long*, *-ov* affixes have a strong member, and *-particles* are weak members.

The study also covered the question of the expression of the concept of «human» through grammatical means of expression.

In the Uzbek language, or in larger texts, the concept of «human» is embodied. Such units, in addition to realizing the concept of «human», create an associative bond, restoring the image of human beings in the language of the linguists. For example: ... Not to be afraid ... You may run into the grave before you can catch the pistol. (T. Malik)

The general meaning of this sentence in the form of a short sentence is the concept of «human». This sentence directly shaped the image of human beings and formed an associative relationship with the concept of «human».

Word-related articles also play an important role in the conception of speech. For example, the articles on patriotism «Be a dog in your home country until you stay in someone's land», «Don't leave the land, but stay away from the land» «Realizes the concept». Or, in the workplace, such as «Work idle until you sit idle», «Use one hand, and raise two hands» refers to the concept of «human».

In short, some articles in Uzbek language not only represent the concept of «human», but also have the ability to associate with this concept in the language of the linguists.

The study also focuses on the study of the syntactic unity of the sentence - the expression of the concept of «human» in the text.

²⁹ Қиличев Э. Ўзбек тилининг амалий стилистикаси. – Тошкент : Ўқитувчи, 1992. – Б. 12-16.

The second chapter of the second chapter of the dissertation explores the conception of the concept of «human» in speech modes. It is well known that the stylistic character is to some extent seen on all levels of the language. The stylistic character is particularly noticeable in the text. Here's a look at the realities of the concept of «human» in the autumn text:

Conversation style: Boy, said the old human, autumn comes after summer. The fruit ripens and the leaves fall off. The abundant period means autumn. Even days that will be short. The air cools down and the sun is not hot.

Artistic style: It was the foot of the autumn days and the beginning of winter. The yellow leaves in the trees are over, and the earth is wearing its winter yellow dress. These cherry trees, which prevented the leaves from falling off in the shade of the four sides, were able to pull off the leaves with a little effort. The weather is clear and the sun is rising just fine, but it has little effect. (A. Kadiri)

It is worth noting that both the spoken and the literary texts contain various details concerning the autumn. There is no reference to the concept of «human» in the speech. But as a result of the use of the revival method in the literary text (the earth was wearing his winter yellow dress), the concept of «human» became indirect. It is understood that human-centered details play an important role in the realization of the concept of «human» in various styles of texts.

The third chapter of the dissertation is titled **«Associative Units That Exercise the Concept of Gender»**. It explores the reality of the concept using lexical-phraseological, grammatical units and stylistic means. The first chapter of the chapter explores lexical-phraseological units that are logically and sehumantically associated with the concept of «gender».

In recent years, there has been increasing interest in linguistics in the study of the effects of gender differences on language. The essence of the gender sehumantic category was revealed in the case studies of this problem, the methods and means of expressing gender in different languages were identified, and in a number of works the concept of gender was analyzed using the example of the concept of «female». In particular, the issue of the expression of gender in Uzbek by F.Musayeva was studied in monographic aspect³⁰. Approving the scientist's scientific conclusions on the language units that represent gender in Uzbek, our research has focused on some of the units that embody the concept of gender and focuses on the association of these units with the concept of gender.

In Uzbek linguistics, the term gender is a unit of national cultural significance. The terms gender and gender should be differentiated. The concept of gender differs by such a concept as gender, but in gender linguistics, the individual is not viewed as a biological gender, but rather as a socially and culturally formed gender. According to N. Usacheva, the notion of gender refers to society from the point of view of society, and the main object of analysis is the sociology of masculinity and femininity, not gender³¹. We also explored the concept of

³⁰ Мусаева Ф.Т. Ўзбек тилида жинс тушунчасининг ифодаланиши: Филол. фан. бўй. фалс. докт. (PhD) дисс. автореф. – Тошкент, 2019. – 52 б.

³¹ Усачева Н. Теория и методология современных гендерных исследований // <http://gender.cawater-info.net/publications/pdf/usacheva.pdf>

«gender» in biological terms by differentiating gender and gender terms in the study.

In Uzbek, the concept of «gender» can be realized through a number of lexeme-vocabulary-spiritual groups (LMGs). Names of animals are: cow - ox, sheep - ram, camel - nor, bari - stallion, hawk - Arlon; poultry names: chicken - rooster, fashion - pomegranate, as well as horse horses: female - old, grandmother, grandfather, father - uncle, aunt - uncle, daughter - son, brother; at the same time, in professional LMGs such as poetry, scholar-scientist, secretary-secretary, teacher-teacher who mastered Uzbek from Arabic; Even in anthroponic LMGs such as Karima - Karim, Salima - Salim, Zarifa - Zarif, Komila - Komil, Habiba - Habib, the concept of «gender» is clearly distinguished by gender.

These lexical units that give birth to the concept of gender are so closely associated with the concept that when they are spoken, they are directly embedded in the memory of the linguists. Therefore, when lexeme is mentioned in the memory of the native speakers, the names of the people familiar with them are: female, male, grandmother, grandfather, father, mother, sister, but aunt, poet, secretary, dancer: Komila, Komil, Umida, Umid, I remembered Aziza and Aziz. This shows the association of the same lexeme with the concept of «gender».

The concept of gender can also be covertly transmitted through the sehumantic structure of the lexeme. For example, in the pair of turkey-scarf lexemes, each lexeme is different in that it means different things, although they mean different things in different genres. The sense of masculinity is evident in the Sala Lexeme, and in the Lexeme of the Cloak the meaning of femininity is obscured. However, both lexemes have a common characteristic of indirect association with the concept of «gender». This relationship can be described as follows: gender: male - turban; gender: female - scarf. In our associative thinking of Uzbeks, the lexicon of the turban is lexeme (or old, grandparents, imams) with the concept of «gender»; while the scarf lexeme associates with the linguistic consciousness of the linguists through a female (or bride, mother, daughter, aunt) lexical unit. A similar process is investigated by D. Lutfullaeva as an associative association of units within the associative space through the *cradle* lexeme³².

There is also a high degree of covert verbal expression of the concept of «gender» in the Uzbek language, which is beautiful, beautiful, feminine, feminine, feminine, feminine, pregnant, and lexeme. Or, as a result of the reference to male gender through lexemes such as elbows, thyme, vigorous, bearded, lizards, hips, carrots, drunkards, gamblers, drug addicts, the concept of «gender» is observed. Such units also form an indirect association with the concept of «gender». These units have a long border in the associative field of the «gender» concept.

The results of associative experiments have shown that linguistic memory of language lexemes is restored primarily by the names of individuals such as father,

³² Лутфуллаева Д.Э. Кўрсатилган асар. – Б. 108.

mother, sister, brother, sister, uncle, uncle. Such units are at the core of the associative field of the “gender” concept. The beautiful, gender, feminine, feminine, delicate, fragile, feminine, pregnant, shoulder, thinning, energetic, bearded, lush, hippocampus lexemes are associated with the concept of gender through the core units. In other words, these units interact with the concept of «gender» in the gender - core - boundary chain. That is, when the lexeme is heard, the male (or female) lexeme in the memory of the linguist, then the lexeme associated with it (old, father, uncle, cousin), and later, the lexeme related to strong, young, angry.

The study also explored the verbal exchange of the concept of «gender» through units used in phrases, figurative and symbolic portrayals, or imaging tools. The third chapter of this chapter analyzes the associative relationship in grammatical units that give rise to the concept of gender.

On the morphological surface, the verbal exchange of the concept of «gender» with some forms of morphological expression is evident. Specifically, the concept of «gender» comes into play through the nouns that identify gender based on occupation in the Uzbek language, as well as some forms of nouns. For example, trumpeters with trumpets and trumpet horses embody the image of a human in the imagination of their linguists. And horse-like horses, such as midwives, refer to female genitals. In this respect, the nouns of the person with the semen of employment are the units that directly represent the concept of «gender».

In Uzbek, the forms of nouns such as *-jon*, *-hon*, *-oy*, are combined with identifying nouns and give them connotative meanings of masculinity and love. However, these affixes are joined to some identical nouns and form the basis of their names. For example, a native affair joins a forest horse, which, along with the meaning of masculinity, participates in the movement of a famous horse. It also helps to differentiate the concept of «gender» in this horse. For example: Ormonzhon was very much overloaded. (A.Kahhor)

It is understood that jungle affection also plays an important role in the transfer of a jungle horse to a famous horse. This is also the case with the daughters Kyzyl-Khan and the Olui horses, formed with the participation of *-hon* and *-oy*. The affinities of *-hon* and *-oy* play a role in the realization of the concept of «gender» by these well-known horses. It is noteworthy that the concept of «gender» is associated with this type of nouns. Of course, the Girls' or Son's response to language concept by gender is not a stereotypical association. Such associations are of a personal nature and are restored only in the memory of some linguists. If the owner of the language recognizes and knows the people called Ugoy, the names of these people can be remembered in his memory.

The study also explored the concept of «gender» in terms of word-of-mouth and imitation.

On the syntactic level, the concept of «gender» is particularly evident in the sentence. For example, «The cool winds play with the girl's boots», «You were my heart, Gulnor» - the concept of «gender» has come true. Similarly, «White girl, where do we go?», «What advice do you give, Aigul?», «ey, boy, get all your

energy together!», «What do you do tonight, my son?» ! «Or», «Wow, wow, you are still raw», «You are dumbfounded by what the husband says» and the phrase «Give Nigora a good home, her father?». This fact also illustrates the reality of the concept of «gender» in the same sentences. Certainly, the role played by famous horses and individual horses in the conception of «gender» is very important. These units are the basic units that form the semantic structure of the sentence and play an important role in the realization of the concept of «gender».

The research also addressed the issue of the conception of the concept of «gender» in larger texts.

The last chapter of Chapter Three explores the concept of «gender» by means of stylistic means. The methodologies that embody the concept of gender are strikingly distinguished in the speech of the speakers of sociolinguistic importance. For example, the expressions used in our grandmothers' speeches are: «Learn, my child ...», «Learn, my child ...», «Adjust your neck ...» are not only methodological tools that give birth to the concept of «gender», but also socially specific units. After all, as noted by Lutfullaeva, verbal associations are a ready-made product for socially-speaking activities of language speakers³³.

In the Oriental Muslim world, in particular, the role of women and men in the Shari'ah in terms of Shari'a in the family, the level of communication, and the status of children before the children, of course, differ. This is reflected in their speech. The physiological structure of the Uzbek men and women, apart from the psychological and the psychological, can also be seen as striking differences in their speech. For example, men's speeches are often found in such speech structures as «What the fuck is that ...», when it comes to the Gap's son ... «In the women's discourse there are humanly such uses as «Wow, let me remember ...», «Yes, I mean ...», «What can I say ...», «Where to begin ...», «What can I say?» Such specific uses in the speech of women and men suggest that speech differs not only in terms of style but also in terms of gender.

The use of «spin», «drum», «girgitten», «stigma» in the speech of Uzbek women is most often used by older women in the process of speaking. Such units of speech show differentiation by gender. Such uses of discourse are methodological tools for realizing the concept of gender.

The realities of the concept of gender are evident in literary texts. In the Uzbek nation, marriage is a national and oriental mentality, such as the bride and groom asking for seven pink. Here's an episode of The Past Days - a picture of a pure scientist's love for happiness, the shame and prayer of being a spiritual human:

After the meal, the old woman sent Saodat to the job of the fireplace human and turned to look at me. Yesterday we were ready to go, but I returned to the matchmakers to get your advice, - let's face it. After a long break, I moved my tongue hard to the words: "If it is good, I must think.... As soon as I got out I started to run around like a chicken.

³³ Lutfullaeva Д.Э. Қўрсатилган асар. – Б.107.

The text is very touching in the episode, where the master Olim loses himself in the hope that his lover will lose happiness. This psychological state is only characteristic of Uzbek mentality, and the text illustrates how beautiful a human's moral relationship is to his girlfriend.

Thus, different styles have specific styles that give birth to the concept of «gender», which can make speech differentiated by gender.

CONCLUSION

1. In cognitive linguistics, learning about the use of the concept through language means is important. The concept as a psycho-mental, national-cultural structure takes place directly or indirectly on all levels of the language. In particular, the peculiarity of speech observed in the speech of the linguist is associatively associated with the concept of «human».

2. In Uzbek, the concept of «human» is realized through lexical-phraseological, grammatical units and stylistic means. This concept can be traced in the case of lexical units as well.

3. Nouns in the Uzbek language (father, mother, daughter, son, associate professor), lexemes denoting human habitation (house, castle, mosque, etc.) wise, intelligent, stupid, listening, speaking, understanding), I, you, he, us, they, all, are associatively associated with the concept of «human».

4. Some of the consonants and imitation words, possession and personality-suffixes, *-long*, *-ov*, *-a*- grammatical forms, and morphological means of respect, play an important role in the associations associated with the concept of "Adam".

5. Words or larger texts create an associative link, restoring the human image to the imagination of linguists when realizing the concept of «human».

6. In Uzbek, some animals, poultry names, as well as nouns, and nouns make a distinction by gender. Such lexical units are considered to be lexical means of realizing the concept of gender.

7. Lexemes, such as beautiful, feminine, feminine, pregnant, catty, bearded, booby, hippopotamus, referring to gender, which are used to describe men and women in speech, reflect the concept of gender. Such lexemes also involve an association with the concept of gender.

8. The concept of «gender» is also verbalized through phrases, some figurative and symbolic mobile units, or imaging tools. The speech contains only phrases that are specific to men or only to women, which can vary by gender.

9. In Uzbek, the forms of nouns such as *-on*, *-hon*, *-oy*, have the same connotative connotations as masculine, lover-like, but join some identical nouns to form and distinguish nouns.

10. Woe, ho, hoy, whispering, pinching, whispering, whispering, whispering and imitation of the term «gender» are also associatively associated with this concept.

11. At the syntactic level, there are peculiarities in the conception of the concept of «gender» through sentences and larger texts. The descriptions of women and men in the text, through their speech, reveal the concept of gender.

12. Different styles have specific styles that convey the concept of «gender» in terms of gender.

**НАУЧНЫЙ СОВЕТ DSc.03/30.12.2019.Fil.19.01 ПО ПРИСУЖДЕНИЮ
УЧЕНЫХ СТЕПЕНЕЙ ПРИ ТАШКЕНТСКОМ ГОСУДАРСТВЕННОМ
УНИВЕРСИТЕТЕ УЗБЕКСКОГО ЯЗЫКА И ЛИТЕРАТУРЫ
ИМЕНИ АЛИШЕРА НАВОИ**

**КОКАНДСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ ПЕДАГОГИЧЕСКИЙ
ИНСТИТУТ**

ЙИГИТАЛИЕВ УМИДЖОН САМИНОВИЧ

**АССОЦИАТИВНО-ВЕРБАЛЬНЫЕ ЕДИНИЦЫ УЗБЕКСКОГО
ЯЗЫКА, СВЯЗАННЫЕ С КОНЦЕПТАМИ «ЧЕЛОВЕК» И «ПОЛЬ»**

10.00.01 – Узбекский язык

**АВТОРЕФЕРАТ ДИССЕРТАЦИИ НА СОИСКАНИЕ УЧЕНОЙ СТЕПЕНИ
ДОКТОРА ФИЛОСОФИИ (PhD) ПО ФИЛОЛОГИЧЕСКИМ НАУКАМ**

Ташкент –2020

Тема диссертации доктора философии (PhD) по филологическим наукам зарегистрирована за номером B2019.3.PhD/Fil485 в Высшей аттестационной комиссии при Кабинете Министров Республики Узбекистан

Диссертация выполнена в Кокандском государственном педагогическом институте на кафедре узбекского языка

Автореферат диссертации на трех (узбекский, английский и русский (резюме)) языках размещен на веб-странице Научного совета (www.navoiy-uni.uz) и информационно-образовательном портале Ziyonet (www.ziyonet.uz).

Научный руководитель: **Набиева Дилоро Абдухамидовна**
доктор филологических наук, профессор

Официальные оппоненты: **Лутфуллаева Дурдона Эсоновна**
доктор филологических наук, профессор

Искандарова Шарифа Мадалиевна
доктор филологических наук, профессор

Ведущая организация: **Бухарский государственный университет**

Защита диссертации состоится «___» _____ 2020 года в ___ часов на заседании Научного совета DSc.03/30.12.2019.Fil.19.01 по присуждению ученых степеней при Ташкентском государственном университете узбекского языка и литературы имени Алишера Навои. (Адрес: 100100, Ташкент, Яккасарайский район, улица Юсуфа Хос Хажиба, 103. Тел.: (99871) 281-42-44; факс: (99871) 281-42-44, (www.navoiy-uni.uz)).

С диссертацией можно ознакомиться в Информационно-ресурсном центре Ташкентского государственного университета узбекского языка и литературы имени Алишера Навои. (зарегистрирована за номером ____). (Адрес: 100100, Ташкент, Яккасарайский район, улица Юсуфа Хос Хажиба, 103. Тел.: (99871) 281-42-44; факс: (99871) 281-42-44, (www.navoiy-uni.uz)).

Автореферат диссертации разослан «___» _____ 2020 года.

(Реестр протокола рассылки _____ от «___» _____ 2020 года).

Ш.С.Сирожиддинов
Председатель Научного совета по
присуждению ученых степеней, д.ф.н., профессор

К.У.Пардаев
Ученый секретарь Научного совета по
присуждению ученых степеней, д.ф.н., доцент

Н.М.Махмудов
Председатель научного семинара при
Научном совете по присуждению ученых
степеней, д.ф.н., профессор

ВВЕДЕНИЕ (аннотация диссертации доктора философии (PhD))

Актуальность и востребованность темы диссертации заключается в изучении реализации в узбекском языке концептов «человек» и «пол» и ассоциативно связанных с данными концептами единств на основе принципов когнитивного и ассоциативного анализа.

В качестве **объекта исследования** избраны концепты «человек» и «пол», в описании реализации данных концептов в языке опирались на лексико-грамматические единства и стилистические средства узбекского языка.

Научная новизна диссертации состоит из нижеследующих:

когнитивные и ассоциативно-вербальные особенности концептов «человек» и «пол» в узбекском языке доказаны на основе примеров;

исследована проблема реализации в языке концептов «человек» и «пол», выявлены реализующие их лексико-грамматические и стилистические актуализаторы;

выделены единства, ассоциативно связанные с концептами «человек» и «пол», обозначена сила их ассоциативной связи с концептами;

раскрыты ассоциативно-вербальные особенности стилистических средств, реализующих концепты «человек» и «пол» на основе речевых применений, свойственных различным стилям;

на основе опытных материалов определено ассоциативное поле концептов «человек» и «пол», научно обосновано то, что образующие его части: ядро и периферия обладают ассоциативными свойствами.

Внедрение результатов исследования. Полученные результаты внедрены в следующих работах:

теоретические выводы о том, что осознание мира в системе «мир и человек» является гносеологической основой продукта творческого мышления, о месте функционально-семантического анализа в изучении языковых единств, о необходимости исследовать лингвистическую систему в антропологической парадигме использованы в гранте в рамках государственных практико-исследовательских программ за номером А-1-126 «Современные методы формирования языковой компетенции учащихся в системе непрерывного образования» (Справка № 89-03-1774 Министерства Высшего и Среднего Специального Образования от 8 мая 2018 года). В результате повысилась научность стилистических пособий, созданных в рамках гранта;

теоретические выводы относительно выражения концепта «человек» на уровнях языковой системы, а также научные выводы о разделении текстов на классы с точки зрения «биологического пола» при решении проблемы тематического поиска текстовой информации обучающимися высших образовательных учреждений использованы в гранте в рамках государственных практико-исследовательских программ за номером БМ-В-Ф4-014 «Исследование проблем интеллектуального анализа текстовой

информации на основе теории неясных сборников» (Справка № 89-03-1774 Министерства Высшего и Среднего Специального Образования от 8 мая 2018 года). В результате внедрено лингвокогнитивное отношение в установлении социальной коммуникации носителя языка с другими лицами в системе образования информационно-коммуникационные технологии;

Выводы, касательно проблемы отражения национального своеобразия народа в исследовании узбекского языка в антропоцентрическом аспекте, а также мысли о том, что научно-теоретические основы, относительно социальных, психологических и экстралингвистических характеристик мужчин и женщин в семейных отношениях в узбекском народе через анализ выдвинутого в исследовании концепта «пол», служат раскрытию своеобразных граней нашего национального менталитета, использованы в ток-шоу «Тил жозибаси», выпущенном в эфир ГУП телеканала «Madaniyat va ma'rifat» Узбекской национальной телерадиокомпании 21 октября 2017 года. (Справка № 01-16/288 ГУП телеканала «Madaniyat va ma'rifat» Узбекской национальной телерадиокомпании от 16 мая 2018 года). В результате обогатилось содержание материалов, подготовленных для этой телепередачи.

Структура и объем диссертации. Диссертация состоит из введения, трех основных глав, заключения и списка использованной литературы. Общий объем работы составляет 138 страницу.

ЭЪЛОН ҚИЛИНГАН ИШЛАР РЎЙХАТИ
LIST OF PUBLISHED WORKS
СПИСОК ОПУБЛИКОВАННЫХ РАБОТ

I бўлим (I part; I часть)

1. Йигиталиев У. Тилга когнитив ёндашув муаммолари // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 2018. –№6. –Б. 106-108. (10.00.00 № 14).
- 2.Йигиталиев У. Грамматическое выражение лингвистического концепта «пол» (в аспекте теории ассоциативного и функционального поля) // Преподавание языка и литературы. –Тошкент,2019. –№5. –Б.55-56. (10.00.00 № 9).
- 3.Йигиталиев У. Стилистик воситаларда “жинс” концептининг ассоциатив-вербал ифодаланиши // Илм сарчашмалари. – Урганч,2019. –№5. –Б.61-66. (10.00.00 № 3).
4. Йигиталиев У. Масштабы грамматического выражения лингвистического концепта рода (в аспекте теории поля) // Филология меселелери. – Баку,2011. –№10. –Б. 230-234. (1.07.2011. № 7. МДХ).
5. Йигиталиев У. Олам, тафаккур ва лингвистик муносабатлар интеграциясида ташкил этувчи муаммоси (концептуал таҳлил аспектида) //ҚАЗАҚСТАННЫҢ ҒЫЛЫМИ ӘЛЕМІ // Научный мир Казахстана Международный научный журнал. –Шымкент,2011. –№4. –Б.51-53. (1.07. 2011. № 16. МДХ).
6. Йигиталиев У. О выражения лингвистического концепта «рода» // Инновационные подходы в современной науке/ Сборник статей по материалам XIX международной научно-практической конференции (№ 7(19) апрель 2018 г.). –Москва. Изд-во: Интернаука, 2018. – С.120-123.
7. Yigitaliev U. The associative-verbal defining of the concept «person» in phonological layer // SCIENCE, RESEARCH, DEVELOPMENT #15 / philology, sociology and culturology (V2) / (31.03.2019) Warszawa, 2019. –P.101-1014.
8. Йигиталиев У. “Лисоний шахс” тушунчасининг лингвоперсонологик тавсифи //Глобал тараққиёт ва ўзбек тилшунослигининг долзарб масалалари: Республика илмий-амалий анжумани. –Тошкент, 2017. –Б.174-175.
9. Йигиталиев У. Услубий тизимда “жинс” лисоний концептининг воқеланиши //Ўзбек терминологияси: бугунги ҳолати ва истиқболи: Республика илмий-амалий анжумани. –Тошкент, 2017. –Б.168-169.

II бўлим (II part; II часть)

10. Йигиталиев У. Фанлараро функционал боғланиш – нутқ ўстириш омили сифатида// Таълим жараёнида нутқ маданиятини такомиллаштириш масалалари: Республика илмий-амалий анжумани. – Бухоро, 1999.–Б.183-184.
- 11.Йигиталиев У. Назарий систем тилшуносликда семантик-функционал томондан “таркибий қисм” тушунчаси (лисоний-фалсафий диалектик

аспектда) // Ўзбек тили бўйича давлат таълим стандартларини жорий этиш масалалари: Республика илмий-амалий анжумани. – Қўқон, 2003. –Б.77-78.

12. Йигиталиев У. Лисоний сатҳда “таркибий қисм” тушунчаси ва унинг семантик-функционал таҳлили// Ўзбек тилшунослигининг долзарб муаммолари: Республика илмий-амалий анжумани. – Фарғона, 2005. –Б.124-126.

13. Йигиталиев У. “Таркибий қисм” тушунчаси ва унинг лисоний-фалсафий тавсифи (табиий фанлар аспектида)// Илм зиёдир: Республика илмий-амалий анжумани. –Тошкент, 2006. –Б.151-153.

14. Йигиталиев У. Лексик маъно ва унинг тадқиқ этилиши// Таълим ва технология: илмий-услубий мақолалар тўплами, 2-қисм (11). –Тошкент, 2009. –Б.75-78.

15. Йигиталиев У. Сема – лисоний алоҳидалик сифатида// Ўзбек тили ва адабиёти.–Тошкент, 2010. №4. –Б.100-102. (10.00.00 № 14).

16. Йигиталиев У. Фонологик сатҳда “одам” лисоний концептининг воқеланиш кўлами (олам ва лисон муносабатларининг фалсафий интеграцияси аспектида) // Филологиянинг долзарб муаммолари: Республика илмий-амалий анжумани. – Фарғона,2011. –Б.183-184.

17.Йигиталиев У. Тил ва борлиқ муносабатларида концепт муаммоси // Илм сарчашмалари. – Урганч, 2012. –№1. –Б.36-41. (10.00.00 № 3).

18. Йигиталиев У. Грамматик тизимда “одам” лисоний концептининг воқеланиш кўлами ва концептуал гуруҳи // Ўзбек тилшунослигининг долзарб муаммолари: Республика илмий-амалий анжумани. – Андижон,2012. –Б. 287-289.

19.Йигиталиев У. Лисоний концепт ва унинг хусусиятлари // Филологиянинг долзарб муаммолари: Республика илмий-амалий анжумани. – Қўқон, 2012. –Б.100-101.

20. Йигиталиев У. Сема ва семантик майдон тушунчаларининг семасиологик тадқиқи// Таълим ва технология: илмий-услубий мақолалар тўплами, 2-қисм. –Тошкент, 2012. –Б.180-184.

21.Йигиталиев У. Тадқиқ жараёнида ижодий тафаккурнинг ўрни (лингвокогнитив аспектда)// Таълим ва технология: илмий-услубий мақолалар тўплами, 1-қисм. –Тошкент, 2013. –Б.140-144.

22.Йигиталиев У. Тил таълими жараёнида тафаккур ўстириш масалалари// Ўзбек филологияси ва уни ўқитишнинг долзарб муаммолари: Республика илмий-амалий анжумани. – Фарғона, 2013. –Б.10-11.

23. Йигиталиев У. Луғавий синонимия ва сўз маънодошларининг функционал-семантик таҳлили (илмий-методик таҳлил аспектида)// Таълим ва технология: илмий-услубий мақолалар тўплами, II қисм. –Тошкент, 2014. –Б.228-230.

24. Йигиталиев У. Ўзбек тилининг лексик-семантик сатҳида “жинс” концептининг воқеланиш кўламлири// Профессор Иномжон Расуловнинг илмий мероси ва ҳозирги замон ўзбек тилшунослигининг долзарб муаммолари: Республика илмий-амалий анжумани. –Қўқон, 2015. –Б.112-114.

25.Йигиталиев У. “Жинс” лингвистик концептининг грамматик воқеланиш кўламлари// ЛИНГВИСТ / Мирзо Улуғбек номидаги Ўзбекистон Миллий университети ўзбек филологияси факультети илмий мақолалар тўплами (VI). –Тошкент: Академнашр, 2015. –Б.106-109.

26. Йигиталиев У. “Одам” лингвистик концепти ва унинг тил сатҳларида ифодаланиши (лексик-грамматик сатҳлар мисолида) // Бадиий асар таҳлили ва талқинининг илмий-педагогик масалалари: Республика илмий-амалий анжумани. – Кўқон, 2015. –Б.178-183.

27. Йигиталиев У. Лисоний ва фалсафий тизим интеграциясида концепт муаммоси (семантик-функционал ва концептуал таҳлил аспектида) // Бадиий асар таҳлили ва талқинининг илмий-педагогик масалалари: Республика илмий-амалий анжумани. – Кўқон, 2015. –Б.190-194.

28.Йигиталиев У. Фразеологик-семантик майдон ва унда “одам” концептининг ифодаланиши //Илм сари – илк қадам (профессор-ўқитувчилар, иқтидорли талабалар, магистрантлар ва мустақил тадқиқотчиларнинг илмий-услубий мақолалар тўплами). –Тошкент,2016. –Б.187-189.

29.Йигиталиев У. Функционал таҳлилнинг тил тизимида татбиқи// Таълим ва технология: илмий-услубий мақолалар тўплами, III қисм. – Тошкент,2016. –Б.59-62.

30. Йигиталиев У. Лисон ва борлиқ муносабатларида концептуал таркиб муаммоси// Тил ва адабиёт масалалари:Республика олий ўқув юртлари профессор-ўқитувчиларининг илмий мақолалар тўплами. –Наманган, 2017. – № 4.–Б.74-77.

31.Йигиталиев У. Лисоний концепт тушунчасининг функционал-семантик таҳлили// Глобал тараққиёт ва ўзбек тилшунослигининг долзарб масалалари: Республика илмий-амалий анжумани. –Тошкент,2017. –Б.189-191.

32.Йигиталиев У. Фонетик-фонологик сатҳ ва унда “жинс” концептининг воқеланиши // Лисон илмининг чин яловбардори: Республика илмий-амалий анжумани. –Бухоро, 2017. –Б. 300-301.

33.Йигиталиев У. Сўз маънодоши тушунчасининг лексик синонимияга муносабати// Илм сари – илк қадам (профессор-ўқитувчилар, иқтидорли талабалар, магистрантлар ва мустақил тадқиқотчиларнинг илмий-услубий мақолалар тўплами). –Тошкент, 2017. –Б.130-132.

34. Йигиталиев У. Субстантивация жараёнида “одам” концептининг ифодаланиши// “Навқирон Бухоро” гуманитар тадқиқотлар маркази/ Филологиянинг долзарб масалалари: Республика илмий-назарий конференцияси (II қисм). –Бухоро, 2017. –Б.183-186.

35.Йигиталиев У. Жинс” концептининг семантик-функционал тадқиқи// Ўзбек тили ва адабиёти. –Тошкент, 2017. –№4. –Б.81-83. (10.00.00 № 14).

36.Йигиталиев У. Реализация лингвистического концепта человек в грамматической системе// Преподавание языка и литературы. –Тошкент, 2018.–№3. –Б.21-22. (10.00.00 № 9).

37.Йигиталиев У. О выражения лингвистического концепта «рода» / КОНЦЕПЦИИ УСТОЙЧИВОГО РАЗВИТИЯ НАУКИ В СОВРЕМЕННЫХ УСЛОВИЯХ: Сборник статей по итогам Международной научно-практической конференции (Самара, 08 мая 2018 г.). – Стерлитамак: АМИ,2018. – С. 88-91.

38. Йигиталиев У. Тил ва борлиқ муносабатларида ташкил этувчилар: *лисоний концепт ва атом* // Тил ва адабиёт масалалари: Республика олий ўқув yurtлари профессор-ўқитувчиларининг илмий мақолалар тўплами. – Наманган, 2018. –№ 5.–Б.76-80.

39.Йигиталиев У. “Олам ва одам” тизимида дунёни англаш – ижодий тафаккур маҳсулининг гносеологик асоси // Глобаллашув жараёнида ёшлар мустақил дунёқарашилини шакллантиришда таълим тизими ва оилалардаги муаммолар ҳамда уларнинг ечимлари: Республика илмий-амалий анжумани материаллари. –Қўқон, 2019. –Б.173-177.

40.Йигиталиев У. Ассоциатив вербал бирлик ва муносабатнинг антропоцентрик талкини (*концептнинг тилдаги вербаллашуви аспектида*) // ТАЪЛИМ ВА ТЕХНОЛОГИЯ илмий-услубий мақолалар тўплами, 2-қисм. – Тошкент, 2019.–Б.75-77.

41.Йигиталиев У. “Жинс” концепти ва унинг ассоциатив-вербал ифодаланиши (синтактик бирликлар мисолида)// “XXI асрда илм-фан тараққиётининг ривожланиш истикболлари ва уларда инновацияларнинг тутган ўрни: Республика илмий 2-онлайн конференцияси материаллари тўплами. 30 март 2019 йил. –Тошкент:Tadqiqot.uz, 2019. – Б.122-125.

42. Йигиталиев У. Лисоний сатҳ ва унинг фалсафий табиати (тил-нутқ дихотомияси аспектида) // Таълим ва технология: илмий-услубий мақолалар тўплами, 2-қисм. –Тошкент, 2019.–Б.78-81.

43.Набиева Д., Йигиталиев У. Лисоний-грамматик тизим ва унда “одам” концептининг ассоциатив-вербал ифодаланиши //Важнейшие проблемы современности гуманитарных наук: Международная научно-практическая конференция. – Худжанд: ХГУ, 2019. – С. 122-124.

44.Йигиталиев У. Концептнинг лингвокогнитив масаласи // Тилшуносликдаги замонавий йўналишлар: муаммо ва ечимлар. Халқаро илмий-амалий онлайн конференция материаллари. – Андижон,2020. – Б.31-34.

Автореферат «Ўзбек тили ва адабиёти» журналы таҳририятида
таҳрирдан ўтказилди.

Бичими 60x84 $\frac{1}{16}$, «Times New Roman»
гарнитурда рақамли босма усулида чоп этилди.
Шартли босма табағи 3,25. Адади: 100. Буюртма: № 12

Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси,
Асосий кутубхонаси босмахонасида чоп этилди.
Тошкент шаҳри, Зиёлилар кўчаси, 13-уй.

